



Individualisering in Nederland en West-Europa



Hans van Lindenberg
3123480

**INHOUDSOPGAVE****pag:**

DANKWOORD	3
HOOFDSTUK 1: INLEIDING	4
HOOFDSTUK 2: ONDERZOEKSVRAGEN	5
HOOFDSTUK 3: VERWACHTINGEN EN RELEVANTIE	6
HOOFDSTUK 4: BEGRIPSVERKENNING	8
HOOFDSTUK 5: INDIVIDUALISERING IN NEDERLAND	14
<u>5.1 De-institutionalisering</u>	14
5.1.1 Huisvesting	14
5.1.2 Verlaten ouderlijk huis	16
5.1.3 Samenlevingsverbanden	18
5.1.4 Lidmaatschap van traditionele organisaties	19
5.1.5 Lidmaatschap van verenigingen	21
<u>5.2 Waarde-oriëntaties</u>	23
5.2.1 Kiesgedrag	23
5.2.2 Meten van individualisering met behulp van Ingleharts post-materialisme schaal.	26
5.2.3 Meten van individualisering met behulp het model van De Beer.	27
<u>5.3 Conclusie</u>	31
HOOFDSTUK 6: INDIVIDUALISERING IN WEST-EUROPA	33
<u>6.1 De-institutionalisering</u>	34
6.1.1 Huisvesting	34
6.1.2 Verlaten van het ouderlijk huis	35
6.1.3 Samenlevingsverbanden	36
6.1.4 Lidmaatschap van traditionele organisaties	37
6.1.5 Lidmaatschap van verenigingen	40
<u>6.2 Waarde-oriëntaties</u>	41
6.2.1 Opvoeding	41
6.2.2 Belang dat aan God wordt gehecht in het dagelijks leven	42
<u>6.3 Conclusie</u>	43



HOOFDSTUK 7: VERKLARINGEN

<u>7.1 Modernisering</u>	45
<u>7.2 Technologie</u>	46
<u>7.3 Rol van Religie</u>	47
<u>7.4 Welvaart</u>	48
<u>7.5 Sociale mobiliteit</u>	49
<u>7.6 Scholingsniveau</u>	49
<u>7.7 Marketing</u>	49
<u>7.8 Tijdsgeest</u>	50
<u>7.9 Generaties</u>	50
<u>7.10 Conclusie</u>	52
HOOFDSTUK 8: CONCLUSIE EN DISCUSSIE	53
BRONNEN	56
BIJLAGEN	60



Dankwoord

Het schrijven van een scriptie is meestal een boeiend maar intensief proces; stap voor stap wordt naar de eindstreep wordt toegewerkt. Deze scriptie is hierop geen uitzondering. Met name het opstellen van een onderzoekstelling die voldeed voor zowel de Universiteit van Utrecht als voor Trendsactive, de stage verlenende organisatie, was lastig. Met behulp van Marco van Leeuwen van de Universiteit van Utrecht en Thimon de Jong van Trendsactive was het uiteindelijk mogelijk om tot een geschikte probleemstelling te komen. Het halve jaar dat ik onderzoek heb gedaan naar individualisering heb ik als zeer boeiend ervaren.

Veel gebruik kon worden gemaakt van toonaangevende sociologische publicaties. Al bij het zoeken naar definities en indicatoren werd echter duidelijk dat het begrip individualisering op veel verschillende wijzen kan worden gedefinieerd en gemeten. Voordat dataverzamelingen gezocht konden worden moest er dus een keuze worden gemaakt welke definities en indicatoren gebruikt zouden worden. De volgende stap: het zoeken van longitudinale data was in sommige gevallen moeilijk. Vooral onderzoeken die een compleet beeld gaven van de Europese situatie in de periode 1945-2001 viel soms niet mee. Het samenvoegen van verschillende onderzoeken bood in enkele gevallen uitkomst. Het verklaren van de individualisering vond ik het leukste deel van de scriptie. De bestudeerde verklaringen zorgden daarnaast voor een aanzienlijke verduidelijking van het begrip individualisering. Wel viel mij op dat de verklaringen van diverse auteurs vaak globaal of zelfs vaag waren. Ook het ontbreken van een toetsing van de verklaringen was eerder regel dan uitzondering. Mede hierdoor heb ik er dan ook voor gekozen enkele gevonden verklaringen niet te benoemen in deze scriptie.

Bij het redigeren van mijn tekst is Marco van Leeuwen een grote hulp geweest. Door zijn kritische blik is het stuk duidelijk verbeterd. Zijn visie van "toelichten waar nodig en weglaten indien mogelijk" werpt zijn vruchten af. Hem zou ik dan ook als eerste willen bedanken in dit eerste deel van de scriptie.

Ook zou ik de stage verlenende organisatie: Trendsactive en mijn begeleider Thimon de Jong in het bijzonder willen bedanken voor het beschikbaar stellen van tijd, ruimte en faciliteiten binnen de organisatie.

Graag wil ik u, de lezer van deze scriptie, veel plezier toewensen bij het lezen. Ik hoop dat de komende hoofdstukken een duidelijk licht mogen doen werpen over het proces van individualisering in de E12 landen en in Nederland in het bijzonder.



HOOFDSTUK 1: INLEIDING

De term individualisering is het eerst gebruikt als Europese reactie op de Franse revolutie. Het toenemende belang, dat gehecht werd aan de rechten en belangen van het individu werd destijds veroordeeld door Europese conservatieven. Een uitspraak van Burke (1780) typeerde de tijdsgeest goed: "individuals pass like shadows; but the commonwealth is fixed and stable".

In de eeuwen die hierop volgden is het begrip individualisering veel gebruikt. De laatste jaren hoef je de krant maar open te slaan en je komt de term tegen. Wat er precies mee bedoeld wordt is vaak onduidelijk; een heldere definiëring ontbreekt regelmatig. Zo wordt individualisering de ene keer getypeerd als een deel van de teloorgang en verloedering. De andere keer doelt men op de veranderende samenstelling van huishoudens of de toenemende keuzevrijheid van het individu. Daarnaast worden de begrippen individualisering en individualisme vaak door elkaar gebruikt.

Maar niet alleen in de media wordt het begrip niet geheel helder gebruikt, ook in de wetenschap zijn er tal van voorbeelden te noemen waarin de aard van het begrip niet duidelijk naar voren komt. Zo wordt individualisering in het sociaal cultureel rapport van 1998 gebruikt om andere verschijnselen te verklaren. Individualisering zou bijvoorbeeld de oorzaak zijn van de veranderende huishoudenssamenstelling en emancipatie. Dit is op zichzelf genomen natuurlijk niet storend, maar de zeer beperkte onderbouwing en definiëring van het begrip, zelfs bij organisaties als het SCP, is dit wel. In het bijzonder omdat het begrip als één van de belangrijkste ontwikkelingen van de laatste decennia wordt aangeduid (Boutellier et. al. 2004). Een kleine nuance moet hierbij nog wel gemaakt worden; er worden in het Sociaal Cultureel Rapport van 1998 wel ontwikkelingen genoemd die een aanwijzing voor de individualisering kunnen zijn.

Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. In deze scriptie zal de definitie van het begrip individualisering worden onderzocht en zal dit proces over de laatste vijftig jaar in West-Europa en Nederland in het bijzonder in kaart worden gebracht. Bij de West-Europese landen zal ik me richten op de Euro 12 landen: België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal en Spanje. Er is gekozen om een periode te gebruiken die begint na en eindigt voor een historisch zeer belangrijke gebeurtenis. De periode die in dit onderzoek gebruikt wordt begint na het einde van de Tweede Wereldoorlog (1945) en eindigt voor de aanslagen op het World Trade Centre en het Pentagon op 11 september 2001. Het onderzoek zal het karakter hebben van een literatuurstudie, hoewel er een aanvullend expert interview heeft plaats gevonden met prof. J.W. Duyvendak van de Universiteit van Amsterdam.

Nadat er een helder beeld is ontstaan van de individualisering in West-Europa en Nederland in het bijzonder zal op zoek worden gegaan naar verklaringen voor deze ontwikkelingen.



HOOFDSTUK 2: ONDERZOEKSVRAGEN:

De hoofdvraag die in dit rapport centraal zal staan is:

Hoe heeft het individualiseringsproces zich in West-Europa* en Nederland in het bijzonder ontwikkeld tussen 1945 en 2001 en hoe is dit te verklaren?

Om deze hoofdvraag adequaat te kunnen beantwoorden zullen de volgende deelvragen worden gebruikt:

Deelvraag 1: Wat wordt verstaan onder individualisering en op welke wijze is het te meten?

Deelvraag 2: Hoe is het proces van individualisering in Nederland verlopen tussen 1945 en 2001

Deelvraag 3: Hoe is het proces van individualisering in West-Europa* verlopen tussen 1945 en 2001

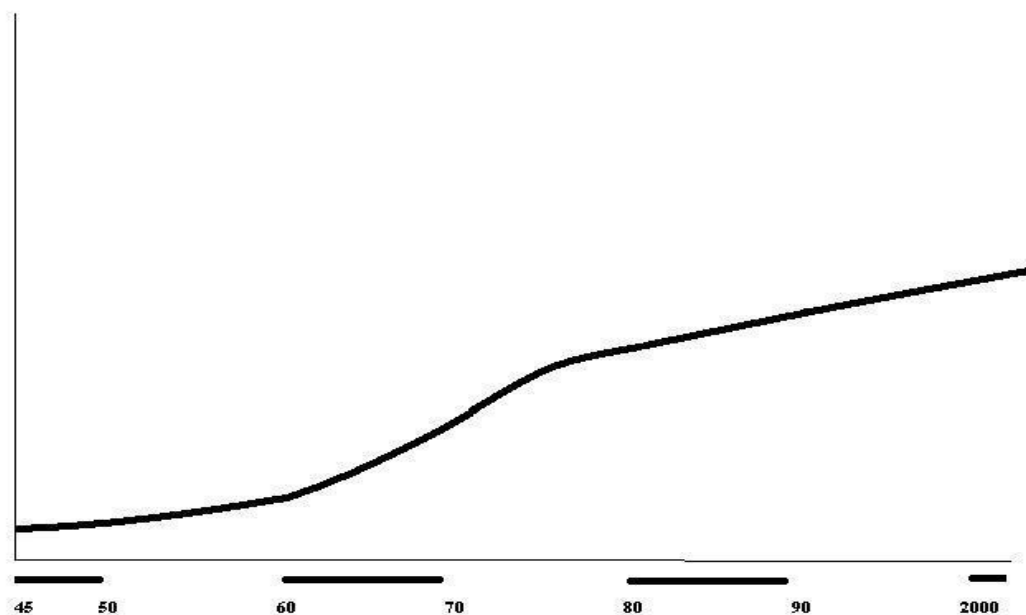
Deelvraag 4: In hoeverre verschillen de individualiseringsprocessen in Nederland en West-Europa*

Deelvraag 5: Hoe is het proces van individualisering te verklaren?

*De 12 landen die vanaf 2001 deel uitmaakten van de Europese Monetaire Unie: België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal en Spanje.

HOOFDTUK 3: VERWACHTINGEN EN RELEVANTIE

Uit de door mij reeds vooraf gelezen literatuur van onder andere Schabel (1999) werd duidelijk dat individualisering vanaf de jaren 60 een grote sprong gemaakt zou moeten hebben en zich daarna heeft door ontwikkeld. Veel auteurs richtten zich bij het meten van individualisering alleen op de-institutionalisering (verminderde binding met instituties). Op dit punt verwachtte ik dat er een voortdurende een ontwikkeling is geweest naar individualisering. In de jaren 60 en 70 zou deze ontwikkeling het snelst zijn verlopen. Globaal verwachtte ik een ontwikkeling zoals beschreven in figuur 1.



Figuur 3.1) verwachte individualisering

Hoewel ik verwachtte dat ook de waarde-oriëntaties van de West-Europese burgers steeds individualistischer zijn geworden verwachtte ik, vanuit de gelezen literatuur, dat hier de ontwikkeling minder sterk was geweest dan bij de binding met instituties. En tijdelijke daling van de individualistische waarde-oriëntatie sloot ik dan ook niet uit.

De belangrijkste verklaringen voor individualisering waren naar verwachting; de rationalisering, de toenemende welvaart, stijgende (ruimtelijke) mobiliteit en technologische ontwikkelingen. Bij deze laatste categorie kan men denken aan de komst van de pil, auto en centrale verwarming.

Onderzoeken waar zowel gekeken wordt naar de-institutionalisering als naar waarde-oriëntaties omtrent individualisering zijn moeilijk te vinden over een tijdsbestek van 50 jaar. Vaak moet genoeg genomen worden met een kortere periode. Mijn scriptie moest een document worden, dat een overzicht geeft over het individualiseringsproces in West-Europa en Nederland in het bijzonder gedurende de afgelopen 50 jaar. Aangezien op dit moment zo'n overzichtsdocument ontbreekt is een dergelijke scriptie zeker wetenschappelijk relevant.



HOOFDSTUK 4) BEGRIPSVERKENNING

In dit vierde hoofdstuk zal een poging worden gedaan om de eerste deelvraag op een zo volledig mogelijke wijze te beantwoorden. Deze eerste deelvraag luidt als volgt:

Deelvraag 1: Wat wordt verstaan onder individualisering en op welke wijze is het te meten?

Om de individualisering op een correcte wijze te kunnen meten is het allereerst noodzakelijk om te bepalen wat individualisering nu precies is. Opvallend is dat in Nederland, wanneer over individualisering wordt gesproken, vooral gekeken wordt naar zaken rondom de huishoudens. Zo werd, in het de door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid geschreven rapport uit 1987, alleen aandacht besteed aan leefverbanden bij het kijken naar individualisering. Hoewel zaken rondom leefverbanden en gezinssituaties zeker gezien kunnen worden als een deel van het individualiseringsproces, zullen de definities van toonaangevende wetenschappers laten zien, dat dit proces veel meer omvat dan alleen de huishoudenssamenstelling.

De eerste definiëring is die van Jansweijer (1987). Hij stelt dat individualisering het proces is waarin de afhankelijkheid van het individu, zowel economisch als in normatieve zin, verlegd wordt van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen anonieme verbanden via partiële relaties, met als gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijk wordt, en dat niet zozeer de invloed, maar wel het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert'. Deze definiëring wordt ondermeer gebruikt door dr. Paul Schnabel van het sociaal cultureel planbureau. Persoonlijk vind ik deze definiëring nog niet optimaal. Hoewel de kernelementen van de individualisering wel duidelijk naar voren komen: de toenemende onafhankelijkheid van het individu en het verminderde sturend vermogen van de sociale omgeving. De definiëring is namelijk tamelijk vaag. Wel zullen we deze definitie gebruiken bij het bekijken van andere definities van individualisering.

Peters en Scheepers (2000) zetten het begrip al duidelijker uiteen in hun rapport *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw*. Individualisering zou opgedeeld kunnen worden in vijf onderdelen.

1. De-institutionalisering: een verminderde binding van individuen aan traditionele instituties (zoals kerken, vakbonden, politieke organisaties en het gezin)
2. De-traditionalisering of culturele individualisering: een verminderde steun voor traditionele normen, waarden en opvattingen.
3. Privatisering: een afname van het belang van sociale collectiviteiten op de waarden en de opvattingen van individuen.
4. Fragmentering: het proces waarin de onderlinge samenhang tussen waarden en opvattingen van individuen vermindert op de verschillende levensgebieden; de waarden zijn niet langer coherent met één specifieke subcultuur en te herkennen als duidelijke patronen.
5. Heterogenisering: een toenemende diversiteit tussen de opvattingen van de individuen onderling.

Peters en Schepers hebben goed gekeken naar de definities van individualisering van een groot aantal andere auteurs. Op basis daarvan hebben ze de hierboven beschreven definitie opgesteld. Dit zorgt voor een brede maar heldere begripsafbakening. Maar ook tegen deze definitie is het een en ander in te brengen. De definities van Peters en Schepers zullen we in de volgende alinea's verder bespreken.



De-institutionalisering

Bij de-institutionalisering gaat het om de verminderde binding van het individu met traditionele organisaties. Met traditionele organisaties worden onder meer kerken, vakbonden, politieke organisaties en het gezin bedoeld. Het is dan ook zeer verwant aan datgene wat Ultee Aarts en Flap 'onthechting' noemen. Het is te meten aan een verminderd aantal lidmaatschappen van organisaties als kerkgenootschappen en politieke partijen. Maar ook ontbinding in de huishoudvorming is van belang. Hier kan gekeken worden naar het aantal eenpersoonshuishoudens en het aantal meer-persoonshuishoudens. Ook het aantal personen per huis en het aantal kamers per huis kan een indicatie geven voor individualisering. Een samenleving, waar veel sprake is van onthechting of individualisering, zal relatief kleine huishoudenssamenstellingen kennen, en veel ruimte per gezinslid. Daarnaast kan gekeken worden naar het aantal huwelijkssluitingen in vergelijking met het aantal stellen dat ongehuwd samenwoont. Ook het aantal echtscheidingen is van belang. Een samenleving die individualiseert zou zich kenmerken door een lager wordend aantal huwelijkssluitingen, tegenover een stijgend aantal personen dat ongehuwd samenwoont. Een individualiserende samenleving zou bovendien meer echtscheidingen kennen. Voor deze informatie kan gebruik worden gemaakt van gegevens die nationale bureaus voor de statistiek verzamelen. Ook organisaties als het sociaal cultureel planbureau en andere wetenschappelijke publicaties kunnen de data hiervoor verschaffen. Boutelier, de Beer en van Praag hebben kritiek op de-institutionalisering als instrument voor het meten van individualisering. Zij zijn van mening dat de term "traditionele instituties" ongelukkig gekozen is. Er wordt namelijk gekeken naar de instituties zoals ze ooit waren. Elke verandering m.b.t. instituties zou hierdoor onterecht aan te merken zijn als individualisering. Een veranderende samenleving is namelijk iets anders dan een individualiserende samenleving. Hoewel Boutellier, de Beer en van Praag hierin een belangrijk punt hebben is het wat genuanceerder. Wanneer traditionele instituties minder belangrijk worden zorgt dit op zichzelf voor individualisering. De de-institutionalisering is dus een wezenlijk deel van individualisering. De longitudinale afzwakking van bindingen met de traditionele organisaties is belangrijk aangezien deze traditionele instituties altijd een belangrijk bindmiddel geweest zijn. Deze vorm van individualisering is dan ook sterk verwant aan sociale cohesie, zoals beschreven door onder meer Dürkheim (in Ultee, Aarts en Flap. p105. 2003). De verminderde binding met traditionele instituties kan volgens mij nog wel worden gecompenseerd door een toenemende binding met andere instituties/collectieven. Alleen wanneer het belang van traditionele instituties vermindert zonder dat dit opgevangen wordt door andere instituties zorgt dit voor individualisering; personen raken minder hecht geïntegreerd in een bepaalde groep en verliezen afhankelijkheid van deze directe omgeving. Dit sluit aan bij de definitie van Jansweijer van individualisering. Het verminderde belang van traditionele instituties kan dus worden opgevangen door een toenemend belang van andere instituties. Het lidmaatschap van organisaties zoals verenigingen kan een afname van de binding met traditionele instituties compenseren. Ook zou langdurig ongehuwd samenwonen als moderne variant gezien kunnen worden van het huwelijk. Een afname van huwelijken hoeft dus niet bij te dragen aan individualisering. Wanneer het belang van een traditionele institutie door een niet traditionele, maar even belangrijke institutie, overgenomen wordt is, is er volgens (Bergers 1996 in) Peeters en Schepers nog steeds sprake van individualisering. Dit strookt niet met de definitie van Jansweijer en lijkt niet reëel en zal dan ook niet aangehouden worden in deze scriptie. Concluderend is te stellen dat de-institutionalisering een manier is om individualisering te meten, maar dat ook rekening gehouden moet worden met het belang van niet traditionele instituties.

De-traditionalisering

De-traditionalisering of culturele individualisering staat voor een verminderde steun voor traditionele normen, waarden en opvattingen. Deze opvattingen zijn vaak afkomstig van de traditionele instituties in het algemeen en van de kerk in het bijzonder. Wanneer opvattingen, die voorheen dominant waren minder gedeeld worden door de burgers zou dit een teken zijn van individualisering. Waar voor de-institutionalisering gegevens gebruikt konden worden, die niet specifiek verzameld waren voor het meten dan dat construct, moet voor het meten van de-traditionalisering specifiek onderzoek worden uitgevoerd naar verandering in opvattingen van de bevolking. Data voor de beoordeling van de de-traditionalisering moet dan ook in de sociaal-wetenschappelijke hoek worden gezocht. Deze kunnen gevonden worden in Universiteitsbibliotheken maar ook via databases zoals Google Scholar of de Omega database van de Universiteit van Utrecht.

Op de-traditionalisering als indicator voor individualisering hebben Boutellier, de Beer en van Praag kritiek. Zij stellen dat verandering van traditionele normen en waarden het proces van individualisering niet goed weergeeft. Op dit punt hebben Boutellier, de Beer en van Praag, mijns inziens, gelijk. Veranderingen in normen, waarden en opvattingen zeggen niet zo veel over samenhang, afhankelijkheid en individualisering. Helemaal wanneer de veranderingen samenlevingsbreed optreden. Wel kunnen ze samenhangen met de-institutionalisering. Wanneer personen minder geïntegreerd raken in een bepaalde groep (institutie) zullen ze minder geneigd zijn de normen van deze groep (institutie) na te leven (Durkheim in in Ultee, Aarts en Flap p105 2003). Ook kunnen veranderende waarden en normen het proces van individualisering stimuleren. Dit is bijvoorbeeld het geval als de nadruk meer en meer komt te liggen op de rechten van het individu, keuzevrijheid en autonomie en een verminderd belang dat gehecht wordt aan gelijkheid en solidariteit (Luckman 1996a).

Privatisering

Bij privatisering gaat het om een afname van het belang van sociale collectiviteiten op de waarden en de opvattingen van individuen. Dit lijkt een goede indicator voor individualisering. Het is een plausibele aanname, dat de afname van het belang van sociale collectiviteiten op de waarden en de opvattingen van individuen, aan te merken is als een deel van de individualisering. Het sluit dan ook aan op de definitie van Janswijer. Privatisering als deel van de individualisering komt naar voren in de publicaties van Luckman (1996). Dit wordt ook ondersteund door Duits onderzoek van Lau (1988: 219) maar ook door een Publicatie van Ester (1993: 182). Zij schreven dat in moderne westerse samenlevingen de opvattingen niet langer voor het belangrijkste deel afkomstig zijn van sociale collectiviteiten. Privatisering is sterk verwant aan wat Lukes (1973) ethisch individualisme noemt. Ook in deze operationalisering gaat het om de afname van het belang van sociale collectiviteiten. Autonomie is de essentie van dit begrip. Ter verduidelijking van zijn omschrijving gebruikt Lukes een quote van Kant:

If man is autonomous, why should not the very choice of values, of the very criteria of evaluation be up to him? (Kant in Lukes 1973)

Individualisme betekent dus ook autonoom zijn in de keuze van normen en waarden. Het meten van privatisering is echter vrij lastig: daarvoor moeten zowel de waarden van de sociale collectiviteiten waar iemand lid van is bekend zijn, als de waarden van de personen. Er moet gekeken worden in hoeverre er een verband bestaat tussen lidmaatschap en opvattingen. Van hieruit moeten vervolgens uitspraken worden gedaan. Doordat data over privatisering beperkt beschikbaar is lijkt privatisering niet dé manier om individualisering te meten in deze scriptie.

Fragmentering

Fragmentering is het proces waarin de onderlinge samenhang, tussen waarden en opvattingen van individuen, vermindert op de verschillende levensgebieden; de waarden zijn niet langer coherent met één specifieke subcultuur en te herkennen als duidelijke patronen. Ook hierop hebben Boutellier, de Beer en van Praag kritiek. Zij stellen terecht dat de onderlinge samenhang tussen waarden en opvattingen van individuen op de verschillende levensgebieden niet zo veel te maken heeft met individualisering. Dit omdat het bij individualisering moet gaan over de relatie tussen collectiviteiten en individuen. Ook de keuze vrijheid die andere auteurs benadrukken als kern van individualisering heeft volgens mij weinig te maken met het wel of niet optreden van herkenbare patronen. Wel heeft fragmentering veel te maken met privatisering, pas wanneer de denkbeelden niet meer bepaald worden door de collectiviteiten kan er fragmentering optreden. In die zin is het te begrijpen, dat hij is opgenomen door sommige auteurs. Door de indirectheid van het construct fragmentering lijkt het niet raadzaam het als instrument voor het meten van individualisering te gebruiken.

Heterogenisering

Heterogenisering is een toenemende diversiteit tussen de opvattingen van de individuen onderling. Het is een construct waar de data, door specifiek sociaal-wetenschappelijk onderzoek vergaard moeten worden. Hier kan in sommige gevallen data van niet op individualisering gericht onderzoek voor gebruikt worden.

Op heterogenisering is ook weinig aan te merken als maatstaf voor individualisering. Ook Beck gebruikt een soortgelijk construct maar gaat verder. Beck stelt dat individualisering een bij de structuur van de huidige samenleving passende "vergesellschaftungsmodus" waarbij individuen hun eigen biografie zelf (moeten) invullen en hiervoor ook steeds meer mogelijkheden krijgen; respectievelijk worden gedwongen individuele beslissingen te nemen op allerlei levensgebieden (1992).

Conclusie van Boutellier et. al.

Volgens Boutellier et. al. moet bij individualisering gekeken worden naar privatisering en heterogenisering. De combinatie van privatisering en heterogenisering zijn volgens Boutellier et. al. samen te zien als een toename van de autonomie; de kern van individualisering. Dit sluit naadloos aan op de definitie van P. Ester et .al. (1993). Zij zijn van mening dat Individualisering betekent dat diverse overtuigingen, normen, waarden en opvattingen een zaak worden van het individu. Ook sluit het aan op de definitie van Janswijer, die stelt dat het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert. Ook hij noemt dus indirect de toename van de autonomie van het individu als kern van individualisering. Op de conclusie van Boutellier et. al. is wel het één en ander aan te merken. Zo onderschatten zij het belang van de-Institutionalering. Het is daarnaast aan te raden de-institutionalising te gebruiken omdat de beschikbaarheid van data die van de overige constructen ruimschoots overtreft. In het bijzonder wanneer er een longitudinaal vergelijkend onderzoek wordt uitgevoerd is dit een zeer zwaarwegend argument.



Postmaterialisme

Volgens van Deth is individualisering nog op een andere wijze te meten. Hij stelt het gelijk aan: *'een verandering van de waarde-oriëntaties van mensen in de richting van zelfstandigheid, zelfontplooiing en emancipatie, terwijl zaken als volgzaamheid, traditie en materieel gewin aan belang verliezen'* (Van Deth 1992: 115). Een groot bezwaar van deze definitie is dat individualisering in direct verband wordt gebracht met materieel gewin. Een samenleving die individualistischer wordt zou ook post-materialistischer worden. Van Deth baseert zijn definitie op de publicaties van Inglehart over post-materialisme (van den Dongen 1995). Inglehart stelt dat de toenemende welvaart er toe heeft geleid dat er een toenemend belang wordt gehecht aan individueel welzijn en zelfontplooiing terwijl er minder belang wordt gehecht aan het vergaren van materiële zaken. Inglehart noemt dit proces postmaterialisme, in tegenstelling tot het materialisme dat voorheen dominant was. De hypothese dat opgroeien in een welvarende samenleving leidt tot postmaterialisme, is echter nooit serieus getoetst, zo stelt Houtman. Toch kent de post-materialisme hypothese veel aanhangers en kan het gebruikt worden om een beeld te krijgen van individualisering. Net als bij deel 2 tot en met 5 van de definitie van Peeters en Scheepers gaat het om een waarde-oriëntatie. Deze kan alleen gemeten worden door specifiek sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Individualisme/collectivisme benadering

Een andere manier om individualisering te meten en te definiëren is afkomstig van Hofstede (1980). Ook hij gaat uit van de relatie tussen het collectief en het individu. Hij gebruikt hiervoor de Individualisme/collectivisme schaal. Hij meet in hoeverre de bevolking van een bepaald land gericht is op het individu of juist op het collectief. Deze schaal is één van de vier schalen die Hofstede gebruikt om de samenlevingen te beschrijven. De andere zijn machtsafstand, onzekerheidsvermijding en mannelijkheid-vrouwelijkheid. Later werd door andere onderzoekers nog "lange- of korte termijn oriëntatie" toegevoegd.

Triandis (1995) gaat uit van de typologie van Hofstede maar onderscheidt vier attributen voor de bepaling van collectivisme in individualisme. Het eerste attribuut gaat over de zelfdefinitie, deze kan zowel de collectieve als de persoonlijke aspecten benadrukken (Triandis 1998) of kan onafhankelijk of wederzijds afhankelijk zijn. Het tweede attribuut gaat over de prioriteit die wordt gegeven aan de persoonlijke- en de groepsdoelen (Triandis 1990).

Het derde attribuut gaat over de nadruk op uitwisselings- in plaats van gemeenschappelijke relaties (Mills en Clarke, 1982) of de nadruk die niet langer meer ligt op verwantschap, maar op een rationele afweging (Kim et al. 1994). Het laatste attribuut kijkt naar het belang van attitudes en normen als bepalende factoren voor gedrag. In individualistische culturen zijn volgens onder meer Bontempo en Rivero (1992) de attitudes van belang terwijl in collectivistische culturen normen aan te merken zijn als de belangrijkste determinanten van gedrag. Wanneer we goed naar deze definitie kijken zien we dat aspecten als sturende werking van het collectief en in mindere mate keuze vrijheid (belang van normen) aan de orde komen. Ook deze definitie sluit hierdoor aan bij Janswijer. Zo zien we dat individualisering, op deze waarde georiënteerde wijze, goed gedefinieerd kan worden.

Triandis (1998) gaat nog verder en onderscheidt horizontaal- en verticaal individualisme en horizontaal- en verticaal collectivisme. Met horizontaal wordt de nadruk op gelijkheid in een bepaalde cultuur bedoeld, terwijl met verticaal de nadruk op hiërarchie wordt gelegd. Triandis stelt dat horizontaal individualisten zich typeren door het streven om uniek te zijn en zich te onderscheiden van de groep, status vinden ze niet zo belangrijk. Verticaal individualisten kenmerken zich daarentegen door een competitieve instelling. Ze streven naar status die verkregen is door het "verslaan" van anderen. Horizontaal collectivisten kenmerken zich volgens Triandis doordat ze zich vergelijkbaar voelen met groepsgenoten en ze de gemeenschappelijke doelen belangrijk vinden. Er is sprake van wederzijdse afhankelijkheid, maar ze onderwerpen zich niet graag aan autoriteiten. Verticaal collectivisten benadrukken de groepsintegriteit en zijn bereid hun eigen doelen op te offeren of zich te onderwerpen aan de groepsautoriteit wanneer dit ten gunste komt aan de groepsdoelen. Daarnaast zijn ze snel bereid groepscompetities van hun eigen groep ten opzichte van andere groepen te steunen.



Metten van individualisme/collectivisme

Voor de meting van de mate van collectivisme en individualisme zijn door verschillende onderzoekers instrumenten opgesteld. Triandis (1996) schetst een aardig beeld van de grote diversiteit aan instrumenten. De eerste instrumenten om individualisering te meten zijn volgens Triandis afkomstig van Hofstede (1980) en Hui (1984). Deze instrumenten richtten zich op culturele en individuele kenmerken. De schaal van Hui kende 63 items. Bij het opstellen was gebruik gemaakt van de correlaties met "social interest" (Crandal 1980). Er werd gekeken naar reacties op diverse scenario's en de allocatie van middelen van de personen die hoog of laag scoorden op de schaal. Voordat het instrument van Hofstede werd geïntroduceerde bestond er eigenlijk al een instrument voor het meten van individualisme/collectivisme. Hier werd gevraagd of men het eens was met "wat ik doe is de moeite waard". Het bleek dat in individualistische landen de inwoners het eens waren met deze stelling terwijl in collectivistische landen het tegenoverstelde het geval was (Tanaka 1978).

Triandis gebruikte zelf (1998) een schaal waar gebruik werd gemaakt van stellingen op het gebied van onafhankelijkheid, hedonisme en de emotionele afstand van de groep, of collectivisme ook de familie integriteit omvat (b.v oudere familie leden moeten tot hun sterven door directe familie worden verzorgd), (ik praat elke dag met mijn burens) en onderlinge afhankelijkheid (bv. ik hou er van om met anderen samen te werken). In de Verenigde Staten was competitiviteit daarnaast gelinkt met "onafhankelijkheid". Vergelijkbare instrumenten zouden Ester et. al. gaan gebruiken in hun boek: "The individualizing society; Value change in Europe and North America"

Maar Triandis (1998) noemt nog tal van andere voorbeelden. Zo gebruiken Sinha en Verma (1990) stellingen die gingen over het type persoon dat ze zichzelf vonden. Al deze stellingen hadden betrekking op typisch individualistische of collectieve eigenschappen. Maar ook onderzoek van Wagner en Moch (1986) wordt genoemd. In dit onderzoek wordt vooral het verticale individualisme gemeten. Een voorbeeld van een stelling die zij gebruikten is: "Mensen die in een groep werken moeten offers brengen wanneer de werkgroep daar beter van wordt. Yamaguchi gebruikte in 1994 een schaal die draaide om de balans persoonlijke en groepsdoelen. De benadering van Hofstede heeft een groot nadeel. Het instrumenten zijn in de jaren tachtig ontwikkeld en voor die tijd zijn er dus geen metingen gedaan met dit instrument. Een ontwikkeling weergegeven vanaf 1945 is dus niet mogelijk. Maar ook tussen 1980 en 2001 is er weinig (vergelijkend) onderzoek gedaan.



Conclusie.

In dit hoofdstuk is getracht een beeld te geven van het begrip individualisering. Hoewel de definities nogal verschillen hebben ze ook veel gemeenschappelijk. De kern van individualisering is de toenemende (keuze) vrijheid en onafhankelijkheid van het collectief of het afnemende belang van intermediaire organisaties. Het wordt goed verwoord door de definitie waarmee we startten; die van Janswijer. Hij stelt dat individualisering het proces is waarin de afhankelijkheid van het individu, zowel economisch als in normatieve zin, verlegd wordt van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen anonieme verbanden via partiële relaties, met als gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijk wordt, en dat niet zozeer de invloed, maar wel het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert'.

Het meten van individualisering kan, globaal gezien, op twee manieren worden uitgevoerd. De eerste is via het verzamelen van publicaties die gebruikt kunnen worden om een goed beeld te verschaffen van de de-institutionalisering. Hierbij moet echter niet alleen gekeken worden naar traditionele instituties zoals: het huwelijk en de kerk, vakbonden en politieke partijen maar ook naar de participatie in moderne instituties zoals ideële organisaties en verenigingen. De tweede manier is het meten van individualisering met behulp van onderzoek, naar waarde-oriëntaties van de bevolking. Het gaat er hierbij om in hoeverre burgers gedreven worden door intermediaire groepen, of zich deel voelen het collectief. Bovendien is het uiteenlopen van normen en waarden, of het gedrag van belang.



HOOFDSTUK 5: INDIVIDUALISERING IN NEDERLAND,

In dit hoofdstuk zal de volgende deelvraag centraal staan:

Deelvraag 2) Hoe is het proces van individualisering in Nederland verlopen tussen 1945 en 2001

Wanneer we kijken naar individualisering moeten we dit, zoals eerder beschreven, globaal gezien op twee manieren doen. Ten eerste moet de de-institutionalisering beschouwd worden. Het gaat hier om de verminderde binding van burgers met instituties. Bij instituties moet men denken aan organisaties als vakbonden: kerkelijke organisaties, traditionele organisaties en andere (vrijwilligers) organisaties en niet te vergeten het gezin. Daarnaast moet er gekeken worden naar waarde-oriëntaties. Daarbij gaat het er om in hoeverre personen zich deel voelen van een groter geheel en in hoeverre hun gedrag of waarden hierdoor bepaald worden. Maar ook de onderlinge verdeeldheid betreffende de normen en waarden van de bevolking is van belang.

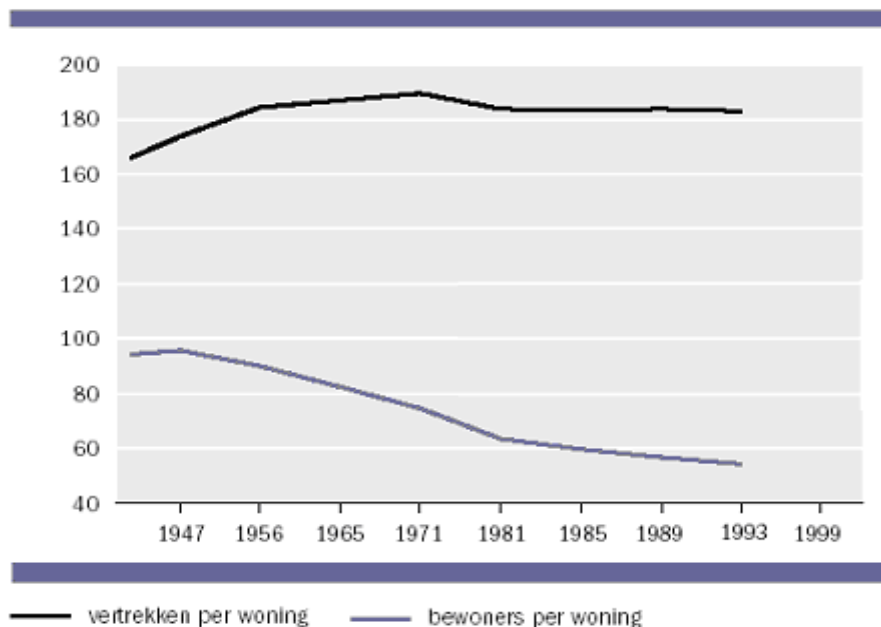
5.1 De-institutionalisering

De-institutionalisering staat voor de verminderde binding met van instituties. Wanneer er in Nederland over individualisering en de-institutionalisering wordt gesproken, wordt er de meeste aandacht besteed aan gezins- en leefverbanden. We zullen dan ook beginnen met het beschrijven van ontwikkelingen op dit vlak. Allereerst komt huisvesting aan de orde, gevolgd door het uit huis gaan van jongeren en samenlevingsverbanden. Hierna zal er aandacht besteed worden aan de lidmaatschappen van traditionele organisaties en ten slotte zal de participatie in andere organisaties aan de orde komen.

5.1.1 Huisvesting

Het aantal bewoners per woning is een veel gebruikte indicator voor de mate van individualisering. Individualisering van huishoudens wordt in het Sociaal Cultureel Rapport van 2004 beschreven als het ontstaan van meer ruimte voor gezinsleden. Hiermee wordt de ruimte in vierkante meters en de mogelijkheid om zich af te zonderen bedoeld. Deze ruimte per gezinslid kan bereikt worden door twee zaken. De eerste is meer ruimte of kamers in het huis, de tweede een afname van het aantal personen waarmee de ruimtes in het huis gedeeld moeten worden. Daarnaast is te veronderstellen dat, wanneer minder mensen in één huis leven het belang van de directe omgeving afneemt en dat hierdoor het sturend vermogen, van de directe omgeving afneemt. In een individualiserende samenleving is het dus te verwachten dat het aantal bewoners per woning afneemt terwijl het aantal vertrekken per persoon toeneemt.

Uit figuur 5.2 is duidelijk op te maken dat het aantal bewoners per woning vanaf begin jaren vijftig sterk is gaan dalen, waarna de daling in de begin jaren tachtig afzwakte. In de jaren zeventig woonden er gemiddeld 3,4 personen in een huis, in 2000 waren dit er nog maar 2,3. (Galle et al. 2004). Tussen 1960 en 1980 daalde het aantal personen per huishouden het snelst. Daarnaast is te zien dat, op een kleine daling in de jaren 70 na, het aantal vertrekken per woning licht is gestegen. Uit deze twee indicatoren mogen we dus opmaken dat er inderdaad aanwijzingen zijn voor individualisering wanneer men kijkt naar de samenstelling van huishoudens. Wel moet men er rekening mee houden dat, voor de stijgende ruimte per gezinslid, welvaart een vereiste is. Wanneer men het niet kan betalen is het leven in een groter huis immers geen optie.

Figuur 5.1: Vertrekken per woning en bewoners per woning 1947-1993 (1900=100)

Galle et al. In SCP (2004). *Sociaal Cultureel Rapport, in het zicht van de toekomst*. SCP. Den Haag.

Een soortgelijke indicator is het aantal één persoonshuishoudens in een land. Deze indicator wordt onder meer door Ultee, Aarts en Flap (2001) gebruikt om de onthechting van gezinsverbanden te meten. Zoals eerder beschreven, is onthechting een begrip dat gelijk is aan het in deze scriptie gebruikte “de-institutionalisering”. De aanname is, dat de afhankelijkheid en de mate van sturing van de directe omgeving (zoals het traditionele gezin) afneemt, wanneer personen zelfstandig een huishouden vormen. Wanneer een land individualiseert zouden er dus meer mensen een éénpersoonshuishouden moeten vormen, in vergelijking met het totale aantal huishoudens in een land. Wanneer we kijken naar tabel 5.1 zien we dat het aantal éénpersoonshuishoudens in 2000 procentueel ruim drie keer zo hoog was als in 1947, terwijl het aantal meer-persoonshuishoudens gedaald is. De snelste stijging heeft plaats gevonden tussen 1960 en 1980. Deze ontwikkeling moet echter wel in perspectief worden gezien. Zo heeft de veranderende leeftijdsopbouw een stijging van eenpersoonshuishoudens opgeleverd. Mede door de vergrijzing wonen steeds meer mensen aan het einde van hun levensfase alleen, nadat een partner overleden is.

Tabel 5.1: Aantal éénpersoonshuishoudens als percentage van alle huishoudens

Jaar	Één- persoonshuishoudens
1947	11,1
1960	12,2
1971	17,4
1980	21,7
1990	29,9
2000	33,7

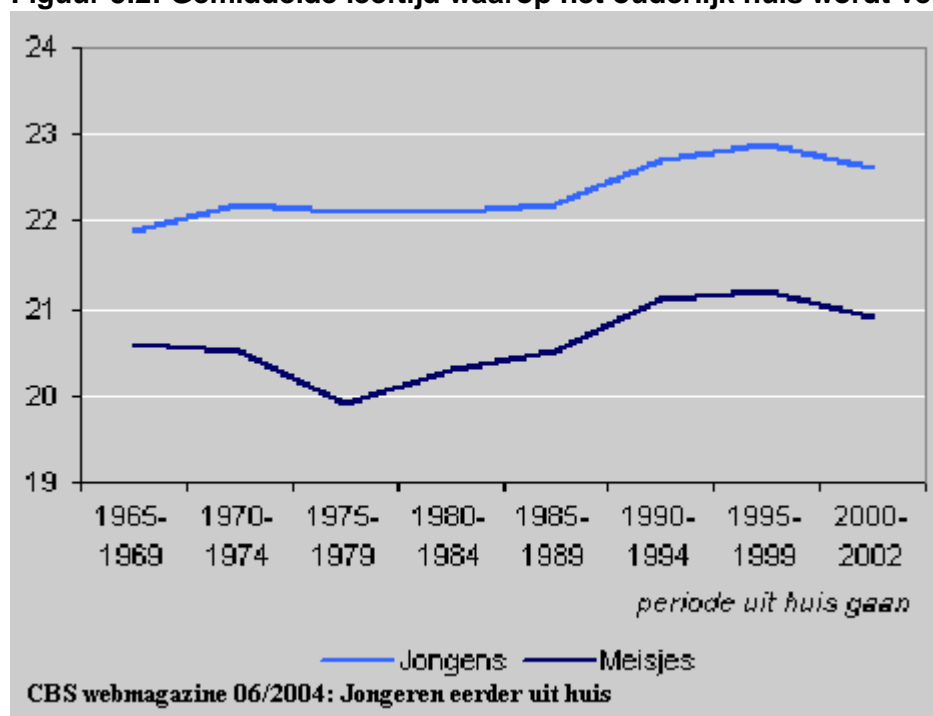
Bron: CBS, 1899-1994. *Vijfennegentig jaren in statistiek en tijdsreeksen*, SDU, 's-Gravenhage, p20; CBS Statline 2008.

Uit dit eerste deel van individualisering mag worden opgemaakt dat er in Nederland op het vlak van huisvesting, inderdaad individualisering is opgetreden. Wel moet men deze ontwikkeling in de context van stijgende welvaart en een veranderende leeftijdsopbouw van de samenleving zien.

5.1.2 Verlaten van het ouderlijk huis:

Ook het uit huis gaan van jongeren kan een beeld geven van individualisering. Centraal in het begrip individualisering staat het streven naar zelfstandigheid, vrijheid en zelfautonomie. Één van de manieren waarop dit bereikt kan worden voor jongeren is het verlaten van het ouderlijk huis. Te verwachten is dat in een samenleving die individualiseert, de leeftijd waarop jongeren voor het eerst het huis verlaten daalt. Onderstaande grafiek laat zien op welke leeftijd jongeren vanaf de jaren zestig het ouderlijk huis hebben verlaten:

Figuur 5.2: Gemiddelde leeftijd waarop het ouderlijk huis wordt verlaten 1965-2002.



Bron: A. de Graaf. (2004). CBS Webmagazine, 28 juni 2004, Jongeren eerder uit huis.

Te zien is dat tot en met de jaren de jaren zeventig, de leeftijd waarop meisjes uit huis gingen daalde, om daarna tot de jaren negentig te stijgen. Bij jongens steeg de leeftijd waarop jongeren het huis verlieten tot en met de jaren negentig vrijwel voortdurend. Alleen vanaf het einde van de jaren negentig en de eerste jaren in het millennium daalde de leeftijd waarop het ouderlijk huis verlaten werd licht. Dit kan gezien worden als teken van verminderde individualisering, maar er zijn andere, aannemelijkere verklaringen. Als reden voor de daling van de leeftijd in de jaren negentig draagt de Graaf (2004) de dalende werkloosheid onder jongeren aan; jongeren konden het zich simpelweg beter veroorloven uit huis te gaan. Maar ook de stijgende leeftijd hoeft niet te betekenen dat jongeren minder waarde hechtten aan vrijheid en zelfautonomie. Redenen om langer thuis te wonen zijn volgens de Graaf: de dalende gezinsgrootte, meer ruimte per gezinslid (zie tabel 5.3) en een toenemende wederzijdse tolerantie tussen ouders en kinderen. In andere woorden: ook wanneer jongeren thuis bleven wonen, kon de zelfstandigheid en vrijheid stijgen in vergelijking met vroegere tijden.

Een betere indicator om te kijken naar individualisering is dan ook de reden waarom jongeren het ouderlijk huis verlaten. Een cijferreeks die hierover informatie geeft, is afkomstig van CBS onderzoek gezinsvorming in 2003. De belangrijkste reeksen uit dit onderzoek zijn opgenomen in tabel 5.2 en 5.3.

Tabel 5.2: Redenen uit huis gaan mannen 1960-2002

<i>Mannen</i>	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2002
Samenwonen of trouwen	54	53	43	44	34	37
Wilde zelfstandig zijn	7	13	22	20	26	26
Slechte sfeer thuis	3	3	4	4	2	4
Ouders vonden het verstandig	0	0	0	1	1	0
Werk	13	8	6	3	6	4
Opleiding	18	18	18	14	19	19
Anders	4	4	6	12	12	10
Totaal respondenten	505	907	1022	498	448	230
	<i>abs. = 100%</i>					

Bron: CBS. (2003). Dataset, Onderzoek gezinsvorming. www.cbs.nl

Tabel 5.3 : Redenen uit huis gaan vrouwen 1960-2002

<i>Vrouwen</i>	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2002
Samenwonen of trouwen	63	57	52	43	41	41
Wilde zelfstandig zijn	6	13	15	21	26	24
Slechte sfeer thuis	4	4	6	5	5	5
Ouders vonden het verstandig	1	0	0	0	1	1
Werk	9	6	5	5	3	5
Opleiding	14	16	20	20	21	20
Anders	3	2	2	5	4	5
Totaal respondenten	632	965	954	457	477	197
	<i>abs. = 100%</i>					

Bron: CBS. (2003). Dataset, Onderzoek gezinsvorming. www.cbs.nl

De eerste twee rijen; “samenwonen of trouwen” of “wilde zelfstandig zijn” zijn het belangrijkste wanneer we naar het individualiseringsproces kijken. Te verwachten is dat in een individualiserende samenleving het percentage van de jongeren dat het huis verlaat om zelfstandig te kunnen zijn toeneemt. Dit past immers bij het streven naar meer autonomie en betekent een afname van de sturende werking van het gezin. Te zien is dat het percentage jongens, dat om zelfstandiger te zijn uit huis ging, steeg van 7% in de jaren zestig, naar 26% in de eerste jaren van het millennium. Bij meisjes was de stijging procentueel nog groter; deze steeg van 6% naar 24%. Ook de Graaf onderkent dit als een binnen het individualiseringsproces passend verschijnsel. Tussen de periode 1960-1969 en 1970-1979 was de stijging het hoogst.

Het is ook interessant om te kijken naar het percentage van de jongeren dat uit huis ging om te trouwen of om samen te wonen. Bij dit proces hoeft de sturende werking van het gezin niet af te nemen. Er is immers sprake van een nieuw gezin. Bij een individualiserende samenleving is het dus te verwachten dat het percentage jongeren dat het huis verlaat om te gaan samenwonen of trouwen afneemt. Te zien is dat dit percentage zowel bij jongens als bij meisjes sterk daalde. In plaats hiervan zijn jongeren meer en meer gaan leven in een zelfstandige woonsituatie. Dit is dus te zien als een voor individualisering pleitend verschijnsel. Ook uit het gedrag van uit huis gaande jongeren is op te maken dat er individualisering heeft plaatsgevonden in Nederland vanaf 1945.



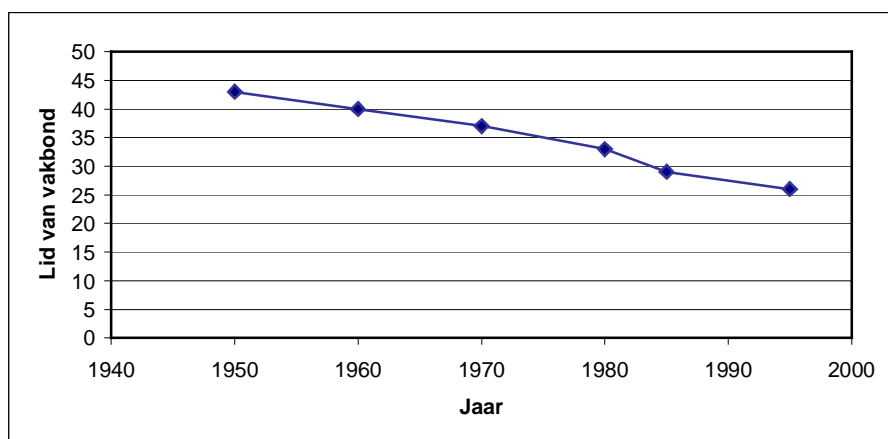
5.1.3 Samenlevingsverbanden

Ook is het interessant om naar de samenlevingsverbanden te kijken in het licht van individualisering. In het bijzonder moet men kijken naar het aantal personen dat gehuwd samen woont, maar ook naar het aantal personen dat ongehuwd samenwoont. Wanneer er minder mensen trouwen zou dit volgens Ultee, Aarts en Flap een teken zijn van onthechting, een begrip dat vrijwel gelijk is aan de door ons gebruikte definitie van de-institutionalisering. Hoewel trouwen een indicator is voor de binding met het gezin, geeft het aantal huwelijken in een land een vertekend beeld. Tegenwoordig zijn er namelijk meer mensen ongehuwd maar wel structureel samenwonend met hun levenspartner. Deze samenlevingsvorm kan het gedaalde aantal huwelijken (deels) compenseren. De binding van het individu met het gezin zou bij samenwonende stellen niet minder hoeven te zijn, dan bij getrouwde stellen. Ook het aantal scheidingen wordt nog wel eens gebruikt als indicator voor individualisering. Dit is wel te begrijpen. Wanneer er meer mensen voor kiezen om uit elkaar te gaan, is de binding die door het huwelijk wordt verkregen minder duurzaam en hecht. In de bijlage is te zien dat het aantal huwelijken globaal gezien daalde sinds de jaren 50, met als trendbreker de jaren 70 waarin het huwelijk juist zeer populair was. Tegenover het dalende aantal personen dat samenwoont in een huwelijk, is er een toename van het aantal personen dat ongehuwd samenwoont te zien. Te veronderstellen is dat deze elkaar op kunnen heffen, zodat de 'de-institutionalisering' op het gebied van gesloten huwelijken niet zorgt voor een toenemende individualisering. Dit verschijnsel wordt in de bijlage verder toegelicht. Er zijn echter niet of nauwelijks gegevens beschikbaar over het aantal personen dat samenwoont in Nederland. Uit veranderingen in samenlevingsverbanden kunnen dus geen conclusies worden getrokken wat betreft individualisering. Uit onderzoek uit Frankrijk blijkt echter wel dat aanvankelijk het stijgende aantal ongehuwd samenwonenden, het aantal huwelijken compenseerde. Halverwege de jaren tachtig veranderde dit en werd de afname van het aantal huwelijken niet volledig meer gecompenseerd door een toenemend aantal stellen dat samenwoonde. Een vergelijkbare uitkomst geven onderzoeken uit Zweden van Hoem en Rennermal (1982), Australië (Bracher en Santow, 1998) en Canada (Rao, 1990). (Bumpass et al. 1991).

5.1.4 Lidmaatschap van traditionele organisaties

Ook het lidmaatschap van traditionele organisaties is een belangrijke indicator voor de individualisering. Naar deze organisaties moet volgens de definitie van Jansweijer gekeken worden bij onderzoek naar de-institutionalisering. Bij dit type organisaties kan gedacht worden aan: vakbonden, politieke partijen, religieuze organisaties en verenigingen. Wanneer personen niet meer lid zijn van deze organisaties, mag men er van uit gaan dat het belang en de sturende werking van deze organisaties is verminderd. In een individualiserende samenleving verwachten we dus een afname van het percentage van de bevolking dat lid is van traditionele organisaties. Vakbonden zijn het eerste type van organisaties, waarnaar gekeken wordt in deze paragraaf. Figuur 5.4 geeft een goed beeld van de afnemende populariteit van vakbonden tussen 1950 en 1995.

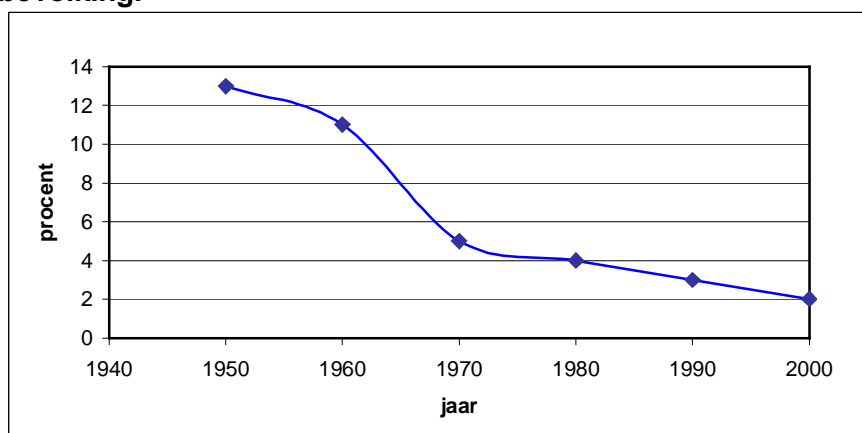
Figuur 5.4 Lidmaatschap van vakbonden onder de Nederlandse beroepsbevolking 1950-1995



Bron: J. Visser. (1991). *Trends in European Trade-Union Membership*, OECD development outlook, pp 97-134, p. 101. In Ultee, W.C. Aarts. W.A. H.D. Flap. (2004) *Sociologie, vragen uitspraken, Bevindingen*. Martinus Nijhoff. Groningen. 679pp

Politieke partijen zijn het tweede type organisaties waarnaar gekeken moet worden. Uit figuur 5.5 is af te lezen dat het ledental van politieke partijen sterk is afgenomen. De sterkste daling vond plaats tussen 1960 en 1970. Dit is te zien als de-institutionalisering. Wel moet genoemd worden dat de afname van het lidmaatschap van politieke organisaties mede te verklaren is vanuit de ontkerkelijking; (zie figuur 5.6) de Nederlands politiek werd namelijk sterk gedreven door religieuze waarden.

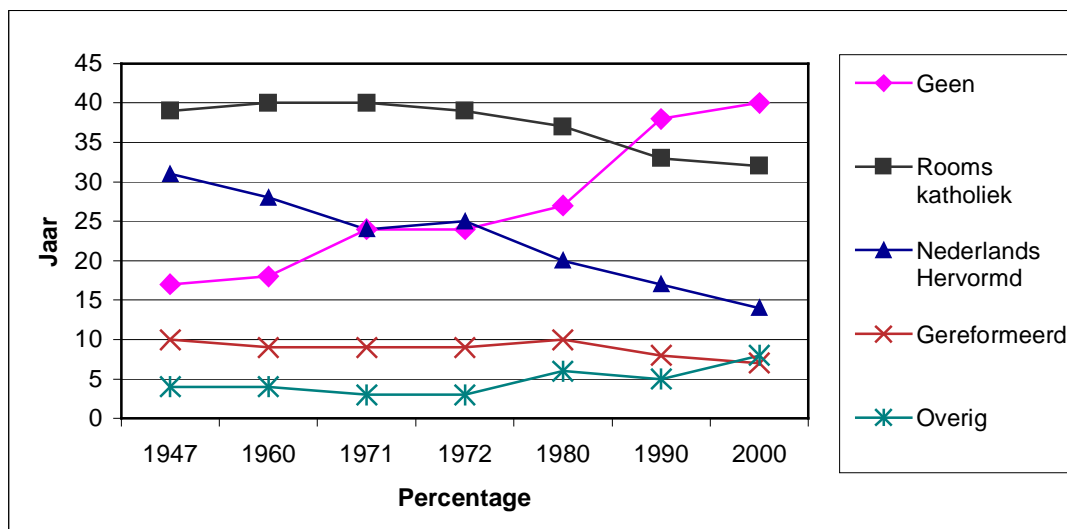
Figuur 5.5: Lidmaatschap van politieke partijen als percentage van de kiesgerechtigde bevolking.



Bron: Documentatiecentrum politieke partijen; CBS, Statline In Ultee, W.C. Aarts. W.A. H.D. Flap. (2004) *Sociologie, vragen uitspraken, Bevindingen*. Martinus Nijhoff. Groningen. 679pp

Een derde, zeer belangrijke indicator van binding met instituties is het lidmaatschap van religieuze organisaties. Deze organisaties zijn wellicht de meest sturende in de samenleving. Niet alleen zorgen ze voor een vorm van cohesie maar ze zijn daarnaast een zeer sterk bepalende factor voor normen en waarden. Figuur 5.6 geeft een goed beeld van het belang van deze organisaties in Nederland. Te verwachten is, dat het percentage van de bevolking dat zich deel voelt van een kerkelijke organisatie, afneemt en het percentage dat zich niet deel voelt van een kerkelijke organisatie hierdoor zal toenemen, wanneer een samenleving individualiseert. In tabel 5.6 is te zien dat het percentage van de bevolking dat zich geen deel voelt van een religieuze stroming vanaf de jaren zestig sterk is gestegen. De sterkste stijging vond echter pas plaats in de jaren tachtig.

Figuur 5.6: Percentage van de Nederlandse bevolking dat zich deel voelt van een religieuze stroming en het percentage dat zich niet deel voelt van een religieuze stroming.



Bronnen: CBS, 1899-1994, *Vijfennegentig jaar statistiek in tijdsreeksen*, 's-Gravenhage, 1994, P33; CBS Statline. In Ultee, Aarts en Flap 2001 *vanaf 1970 zijn alleen de Nederlanders van 18 jaar en ouder opgenomen in de meting.

De gegevens uit deze tabel hebben twee bezwaren, zo stellen Ultee, Aarts en Flap. Ten eerste is de vraagstelling bij de volkstelling, waar de uit de tabel 5.6 gebruikte data van afkomstig is, suggestief geweest. Er was gevraagd: van welke kerkelijke stroming maakt u deel uit? Een filtervraag als: maakt u deel uit van een kerkelijke organisatie? ontbrak. Net na de oorlog zou dit niet zo veel hebben uitgemaakt maar omstreeks 1980 was het aantal onkerkelijken, wanneer er geen filtervraag was gebruikt 50% en wanneer er wel een filtervraag gebruikt was slechts 30%. Ten tweede moet men er rekening mee houden dat het aantal personen dat het gevoel heeft deel uit te maken van een religieuze organisatie lager is, dan het aantal personen dat naar de bijeenkomsten gaat. Met andere woorden; niet ieder lid hoeft naar de kerk te gaan. Ook hierdoor viel het aantal actief-gelovigen hoger uit dan daadwerkelijk het geval was. Te zien is in de grafiek dat het aantal gelovigen dat tot de "overige" categorie behoort vanaf 1970 is gaan stijgen. Dit wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door de toenemende populariteit van niet christelijke religies. Uit cijfers van het CBS blijkt dat er in 2001 736.000 islamieten in Nederland woonden (4.6% van de bevolking). Ook deze berekening is dubieus zo stellen Ultee, Aarts en Flap (2003). De helft van de moslims in Nederland zou slechts belijdend Moslim zijn. Daarnaast is op te maken uit de grafiek, dat vooral het aantal katholieken in Nederland sterk is gedaald vanaf 1970. De overige stromingen kampten met minder "verliezen". Een duidelijke tendens van verminderde binding van religieuze organisatie wordt dus zichtbaar.

De tabel 5.4 geeft wel goed weer welk deel van de kerkleden actief kerkelijk is. Nadeel van deze gegevens is wel dat er alleen rekening wordt gehouden met de drie grootste christelijke stromingen; andere religies blijven buiten beschouwing. Te zien is dat de leden van de kerkelijke organisaties steeds minder vaak de ere-dienst bezoeken. Hoewel kerkelijke organisaties meer activiteiten aanbieden dan de wekelijkse kerkdienst, mag men er vanuit gaan dat de leden van de kerken steeds minder actief werden. Dit draagt bij aan het individualiseringsproces. Te zien is dat alle religies in populariteit hebben ingeboet. Bij de Katholieken was de daling het sterkst. Globaal kunnen we stellen dat de afname in kerkbezoek het sterkste is geweest in de jaren zestig en zeventig.

Tabel 5.4: Percentage binnen kerkelijke stromingen dat de afgelopen week een dienst heeft bezocht (of één keer per week naar de Kerk gaat*)

Categorie	1964*	1984*	1994*	1970	1975	1980	1985	1991	1995	1999
Rooms Katholiek	77	27	19	63	42	36	26	20	14	8
Nederlands Hervormd	29	19	22	33	23	25	26	30	29	25
Gereformeerd	70	56	29	81	69	64	66	58	53	45

Bron: Scp: Secularisatie in de jaren negentig, kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose, SCP, 's-Schravenhage, 2000, p30; Nipo, Typisch Nederland(s) vijftig jaar opmerkelijke opinies, Nipo/Kluwer, bedrijfswetenschappen zonder plaats, 19995, p. 50. in Ultee, Aarts en Flap 2001.

Wanneer naar alle traditionele organisaties wordt gekeken, lijken er ook op dit vlak voldoende aanwijzingen te zijn, dat er de laatste jaren individualisering is opgetreden. Dit proces lijkt zich vanaf de jaren zestig duidelijk te hebben ingezet.

5.1.5 Lidmaatschap van verenigingen

Dekker, de Hart en van den Berg stellen in het sociaal cultureel rapport dat het maatschappelijk middenveld de laatste decennia sterk is veranderd. Veel organisaties waren verzuild, hiërarchisch en piramidaal en hadden vertakkingen in verschillende lokale afdelingen. Deze organisaties verloren de laatste decennia, mede dankzij de individualisering, hun aantrekkingskracht. Andere organisaties en samenkomst mogelijkheden doen het volgens Dekker et. al. juist goed, aangezien er een behoefte blijft aan gemeenschappelijke identificatie. Te denken is hier aan sport-evenementen, maar ook aan festiviteiten rondom het koningshuis en aan nationale herdenkingen (dood Pim Fortuin en André Hazes). Verder stellen ze dat emancipatie als drijvende kracht achter organisaties langzaam verdwijnt. Voorheen was dit nog wel het geval bij bijvoorbeeld katholieken, boeren en homoseksuelen. Organisaties in het maatschappelijk middenveld zouden meer en meer gezien worden als facilitair en hebben in toenemende mate een anoniem karakter; “what’s in it for me” lijkt het credo. Organisaties moeten de middelen leveren waarmee men later zelf, of met anderen, activiteiten kan ontplooiën. Organisaties verliezen daarmee hun sturende karakter, iets wat een teken is van individualisering. Dit sluit aan bij de definitie van Janswijer, die stelt dat bij individualisering “het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert”.

Het blijkt daarnaast dat leden van organisaties steeds minder bereid zijn te participeren door bijvoorbeeld vergaderingen te bezoeken. De leden zijn echter nog wel bereid de organisaties financieel te steunen, maar verwachten hier wel wat voor terug. Wanneer individualisering optreedt moet dit dus ook in de “Civil society” zichtbaar worden. We zullen hier niet alleen vertrouwen op de visie van Dekker et. al. maar ook zelf op zoek gaan naar aanwijzingen voor individualisering in het maatschappelijk middenveld. Voorbeelden zijn de al eerder besproken afgenomen lidmaatschappen van kerken, vakbonden en politieke organisaties. Maar er moet ook gekeken worden naar het lidmaatschap van en de participatie in andere organisaties.

In het Sociaal cultureel rapport van 1998 wordt een goed beeld verschaft over het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties in Nederland. Helaas starten de cijferreeksen pas in 1974. De resultaten hiervan zijn opgenomen in tabel 5.4. De periode waarin individualisering volgens veel auteurs op gang is gekomen (jaren 60 en 70) ontbreken. Dit kan dan ook de reden zijn waarom uit deze tabel niet of nauwelijks een afname van het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties te zien is. Kijkend naar het aantal leden is er dus geen reden om individualisering te vermoeden. Wel is het, zoals eerder beschreven, mogelijk dat de veranderende binding met deze organisaties wel voor individualisering heeft gezorgd. Duidelijk bewijs hiervoor ontbreekt echter.

**Tabel 5.5: Lidmaatschap organisaties in Nederland in % van de totale bevolking**

	1974	1980	1986	1992	1995	1997
sportvereniging	20	26	29	32	30	34
werknemers- of werkgeversorganisatie	22	25	20	22	20	.
hobbyvereniging	6	7	8	11	9	11
zang-, muziek-, toneelvereniging	6	9	8	9	9	8
vrouwenvereniging of -bond	7	7	7	5	8	11
politieke partij of vereniging	8	12	8	5	7	.
vereniging met een godsdienstig doel	5	8	6	6	.	.
jeugdvereniging	4	3	3	3	5	3
overige verenigingen	13	15	16	.	30	.
lid van minstens één van bovenstaande organisaties	57	65	62	64	62	.
<i>Bron: CBS (LSO'74, '80, '86; DLO'92; Pols '97); SCP (AVO'95) gewogen uitkomsten in SCR 98 (SCSP 1998)</i>						

Uit andere gegevens concluderen de Hart en Dekker dat er geen reden is om te vermoeden dat de participatie in vrijwilligers organisaties tussen 1971 en 1998 is afgenomen. Het aantal leden van organisaties lijkt dus niet te duiden op individualisering. De participatie in vrijwilligerswerk is bovendien interessant om te bekijken. De mate van participatie in organisaties geeft immers een indicatie voor de binding met deze organisaties. Wanneer mensen veel participeren in een organisatie is een hoge mate van binding met deze organisatie waarschijnlijk. Te veronderstellen is dat wanneer de samenleving individualiseert, de participatie afneemt. Ook in de participatie in organisaties is geen duidelijke afname te zien (SCP 2004); hiermee is een teken van individualisering niet waar te nemen.



5.2 Waarde-oriëntaties

Behalve aan de-institutionalisering kan men individualisering ook meten aan de waarde-oriëntatie van de bevolking. Deze oriëntatie wordt in de meeste gevallen gemeten met speciaal hiervoor ontworpen instrumenten. Naar de waarde-oriëntatie wordt ondermeer gekeken door onderzoek te doen naar privatisering en heterogenisering en het belang dat mensen hechten aan waarden die passen bij individualisering. Bij privatisering gaat het er om dat de normen, waarden en handelingen meer en meer een keuze worden van het individu en in steeds mindere mate verklaard kunnen worden door intermediaire organisaties. Bij heterogenisering gaat het om de diversiteit aan opvattingen die gelden in de maatschappij. Deze twee begrippen zijn al eerder besproken in het derde hoofdstuk van deze scriptie.

De belangrijkste metingen naar individualisering zullen in het volgende deel van deze scriptie worden behandeld. Eerst zal gekeken worden naar het kiesgedrag als weerspiegeling van de waarde-oriëntatie.

5.2.1 Kiesgedrag

De waarde-oriëntatie van de bevolking is goed te meten aan de hand van kiesgedrag. De bevolking kiest immers voor een partij, die het beste bij zijn of haar waarde-oriëntatie past. Vreemd genoeg heb ik een dergelijke methode nog niet gevonden bij onderzoeken naar individualisering, hoewel Hofstede en de Beer wel de politiek betrekken in hun modellen. Ook is te veronderstellen dat, wanneer de focus van het individu verschuift van het collectief naar het individu, dit direct effect heeft op het stemgedrag.

Partijen kunnen, als we individualisering willen meten, het beste worden ingedeeld in liberaal, socialistisch en conservatief. Liberale partijen lijken het beste te passen in een individualiserende samenleving. Deze partijen stellen de vrijheid van het individu centraal. Steven Lukes (1973) stelt dat autonomie altijd centraal heeft gestaan in liberalisme. In de negentiende eeuw vreesden Mill en Tocqueville al de gevaren van de toenemende mate van het conformeren van de bevolking aan bepaalde waarde patronen. Ze pleitten voor keuzevrijheid om zo te voorkomen dat de bevolking zou transformeren in een "schapen die zonder zelf kritisch na te denken de kudde volgen". Te veronderstellen is dat de liberale partijen, die veel waarde hechten aan de vrijheid en verantwoordelijkheid van het individu en pleiten voor een beperkte rol van de overheid, populairder worden in een meer individualistisch wordende samenleving. De kernwaarden van het liberalisme (keuzevrijheid in het bijzonder) sluiten namelijk goed aan bij de kernwaarden van individualisering. Daarnaast zijn Socialistische partijen te onderscheiden. Deze partijen hebben een sterke focus op het collectief en onderlinge solidariteit en zijn voor een grote invloed van de overheid op de samenleving. Te veronderstellen is dat deze partijen minder populair worden in een samenleving die individualiseert. Ten slotte zijn conservatieve partijen te onderscheiden. Deze partijen kenmerken zich door het streven naar het behouden van de traditionele normen en waarden. Deze partijen hebben meestal een Christelijke of extreem rechtse signatuur. Het grootste deel van deze groep zijn de Christelijke partijen. Aangezien bij een individualiserende samenleving het belang van instituties zoals de kerk afneemt is te verwachten dat individualisering zorgt voor een afnemende populariteit van conservatieve partijen.

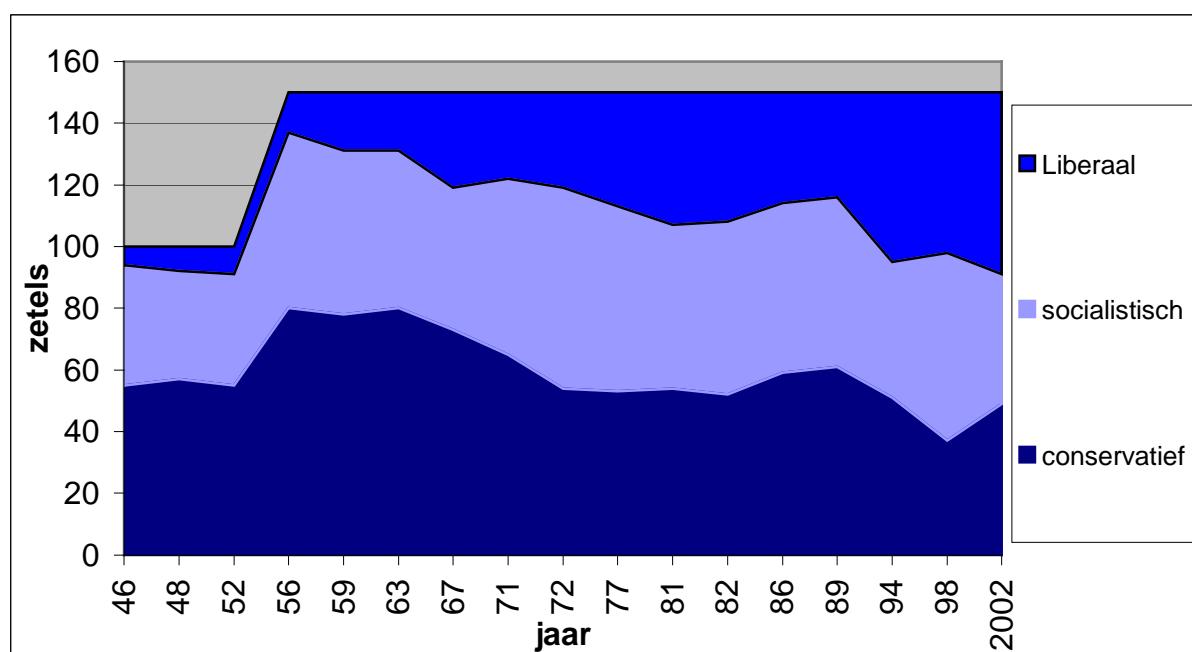
De partijen zijn als volgt ingedeeld:

Tabel 5.6 Indeling politieke partijen

Conservatief	Socialistisch	Liberaal
KVP	DS'70	LPF
ARP	PvdA	Leefbaar NL
CHU	CPN	PvdV (voorloper VVD)
CDA	PSP	VVD
ChristenUnie	PPR	Boeren partij
GPV	EVP	D66
RPF	GroenLinks	
PvdD	SP	
NMP		
CP		
CD		
AOV		
Unie 55+		
SGP		
KNP		
RKPN		

In figuur 5.8 is de zetel verdeling grafisch weer gegeven.

Figuur 5.8 Zetelverdeling politieke partijen in Nederland



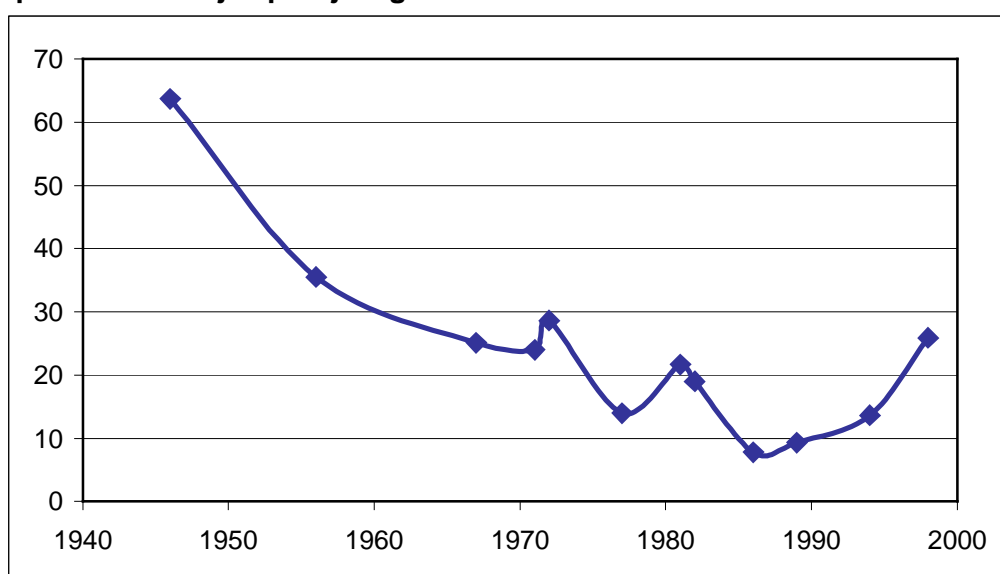
Bron: parlement.nl. (1-3-2008) zetelverdeling tweede kamer 1946-heden.

Opvallend is dat liberale partijen constant populairder zijn geworden, dit past bij een individualiserende samenleving. Het proces lijkt vrij geleidelijk te zijn opgetreden. Maar is echter alleen ten koste gegaan van de conservatieve partijen. De linkse partijen zijn ongeveer even populair gebleven. Aangezien Liberale partijen beter bij een individualiserende samenleving passen dan conservatieve partijen is de politieke zetel verdeling een indicator voor het proces van toenemende individualisering

Een andere indicator afkomstig van het kiesgedrag is: in welke mate gelovige mensen op confessionele partijen stemmen. Met deze indicator is privatisering te meten. Privatisering is een afname van het belang van sociale collectiviteiten op de waarden, opvattingen en gedragingen van individuen. Dit kan ondermeer onderzocht worden door te kijken of de voorkeuren of het gedrag samenhang vertoont met de subcultuur waar men deel van uit maakt.

Wanneer lidmaatschap van een religieuze organisatie sterk bepalend is voor de normen, waarden en het gedrag van de leden, zullen de leden van deze organisatie ook stemmen op een partij van een gelijke signatuur. Hoe sterker het verband is tussen geloofsovertuiging en stemgedrag, hoe minder sterk de individualisering is. Nadeel van dit instrument is dat het alleen kijkt naar de institutie Kerk, terwijl er nog veel meer, wellicht belangrijke, intermediaire organisaties zijn.

Figuur 5.9: Samenhang tussen het behoren tot een kerkgenootschap en het stemmen op een Christelijke partij volgens Oddsratio: Nederland 1946:1998.



Ultee, W.C. Aarts. W.A. H.D. Flap. (2004.) *Sociologie, vragen uitspraken, Bevindingen*. Martinus Nijhoff. Groningen. pp 679.

In de bovenstaande grafiek is de odds-ratio te zien tussen het behoren tot een kerkgenootschap en het stemmen op een Christelijke partij. Deze ratio geeft weer in hoeverre het behoren tot een kerkgenootschap een bepalende factor is en dus samenhangt met het stemmen op een christelijke partij. De oddsratio van 64 in 1945 betekent dat het kerkgenootschap 64% van het kiesgedrag verklaart. Uit de figuur is op te maken dat op een paar verkiezingen na, het geloof steeds minder bepalend is geweest voor de keuze van een politieke partij tot 1986. De sterkste daling heeft plaatsgevonden tussen 1945 en 1956. Vanaf 1986 steeg samenhang tussen religie en stemmen op confessionele partijen weer. Deze data ondersteunt dus de suggestie van toenemende privatisering in Nederland, hoewel er nog veel meer zaken meespelen. Ook onderzoek van Felling et. al. geeft aan dat over de periode 1978-1995 de geloofsovertuiging van de kiezer een belangrijke factor is geweest in de keuze om op het CDA of juist op de VVD te stemmen.



5.2.2 Meten van individualisering met behulp van Inglehart post-materialisme schaal.

In het derde hoofdstuk van deze scriptie is de definitie van van Deth (1992) aangehaald, die gebaseerd is op de publicaties over post-materialisme van Inglehart (1977). Van Deth omschreef individualisering als: *'een verandering van de waarde-oriëntaties van mensen in de richting van zelfstandigheid, zelfontplooiing en emancipatie, terwijl zaken als volgzzaamheid, traditie en materieel gewin aan belang verliezen'*. Deze definitie heeft veel gemeenschappelijk met de door ons gehanteerde definitie van individualisering. Het belangrijkste verschil is dat de waarde die gehecht wordt aan materieel gewin, niet van belang is bij onze definitie van individualisering. Een instrument dat postmaterialisme meet, maar waarmee het belang van materieel gewin kan worden gecorrigeerd, is dus geschikt voor het meten van individualisering in Nederland. Van den Dongen (1995) liet zien dat dit mogelijk was bij een paneldata bestand met gegevens uit 1974, 1979 en 1989. Het gaat hier om het cross-sectionele deel van de Political Action-bestanden (1974 en 1979), en het Nationaal Kiezersonderzoek (1989). In het onderzoek werd aan de respondenten de volgende vraag gesteld:

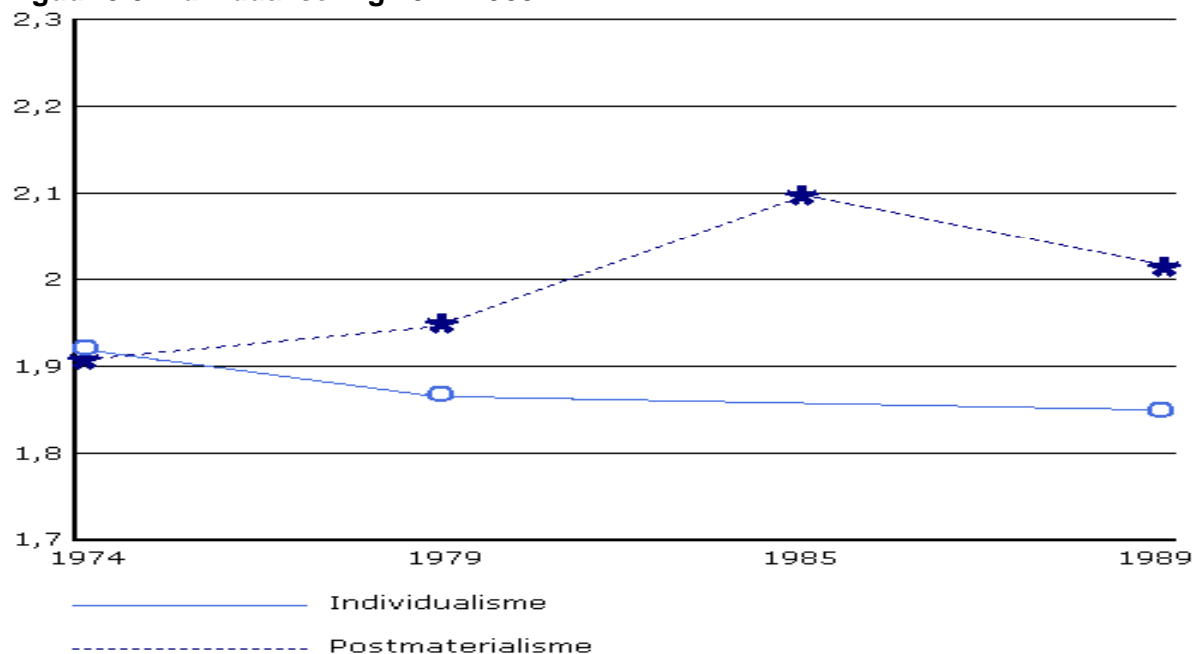
"In de politiek is het niet altijd mogelijk alles te bereiken wat men graag zou willen. Op deze kaart staan verschillende dingen die je kunt nastreven. Als u daartussen zou moeten kiezen, welk doel lijkt u dan het meest wenselijk?"

- 1) *De orde in dit land handhaven.*
- 2) *De politieke inspraak van de burgers vergroten*
- 3) *Prijsstijgingen tegengaan.*
- 4) *De vrijheid van meningsuiting beschermen.*

Wat zou uw tweede keus zijn? En wat zou u op de derde plaats zetten?" (van den Dongen 1995)

Elk van de vier items meet een deel van de veranderde waarde-oriëntatie die bij Ingleharts definitie van postmaterialisme centraal staan. De items 1, 2 en vier hebben als doel het belang dat gehecht wordt aan zelfstandigheid, zelfontplooiing en emancipatie, traditie en volgzzaamheid te meten. Deze zaken zijn volgens van den Dongen van belang bij het meten van individualisering. Het derde item van deze schaal: "prijsstijgingen tegen gaan", die bedoeld is om post-materialisme te meten, dient te worden gecorrigeerd om individualisering te meten en niet post-materialisme. Dit item heeft namelijk als doel de waarde aan materiële zaken te meten. Nadat het derde item is gecorrigeerd kunnen personen in de volgende groepen worden ingedeeld: Weinig individualistisch, tamelijk individualistisch of zeer individualistisch. Van den Dongen geeft zelf aan dat op deze schaal wel iets is af te dingen. Ze stelt dat het instrument vooral raakvlakken heeft met het politieke domein en minder met het sociaal culturele domein, dat in haar, maar ook in dit onderzoek, centraal staat. Het politieke domein gaat over welke maatregelen van de politiek wenselijk worden geacht door de bevolking.

Het sociaal culturele domein gaat over de houding van de respondenten met de samenleving; de persoonlijke vrijheid in waarden en gedragingen. Het is mogelijk dat personen op politiek vlak laag scoren op de mate van individualisering terwijl ze op sociaal cultureel juist hoog zouden scoren. Het kan zo zijn dat respondenten het heel belangrijk vinden om de orde te handhaven, om zo bijvoorbeeld zinloos geweld tegen te gaan, maar de persoonlijke vrijheid en mogelijkheden tot zelfontplooiing ook erg belangrijk vinden. Een betere methode om individualisering te meten was destijds echter niet voorhanden aldus van den Dongen. De uitkomsten van de survey zijn hierna gepresenteerd in figuur 5.9.

Figuur 5.9 Individualisering 1974-1989

Bron: Van den Dongen (1995).

Uit de grafiek is op te maken dat individualisering niet is gestegen maar juist is gedaald. Dit is opvallend te noemen. Wat het nog opmerkelijker maakt is dat wanneer de definitie van van Deth was aangehouden, waarbij ook het belang dat aan materieel gewin wordt meegenomen, de individualisering wel is toegenomen. Maar nogmaals: er is nogal wat in te brengen tegen de inhoudsvaliditeit van de schaal van van den Dongen.

5.2.3 Meten van individualisering met behulp van het model van de Beer

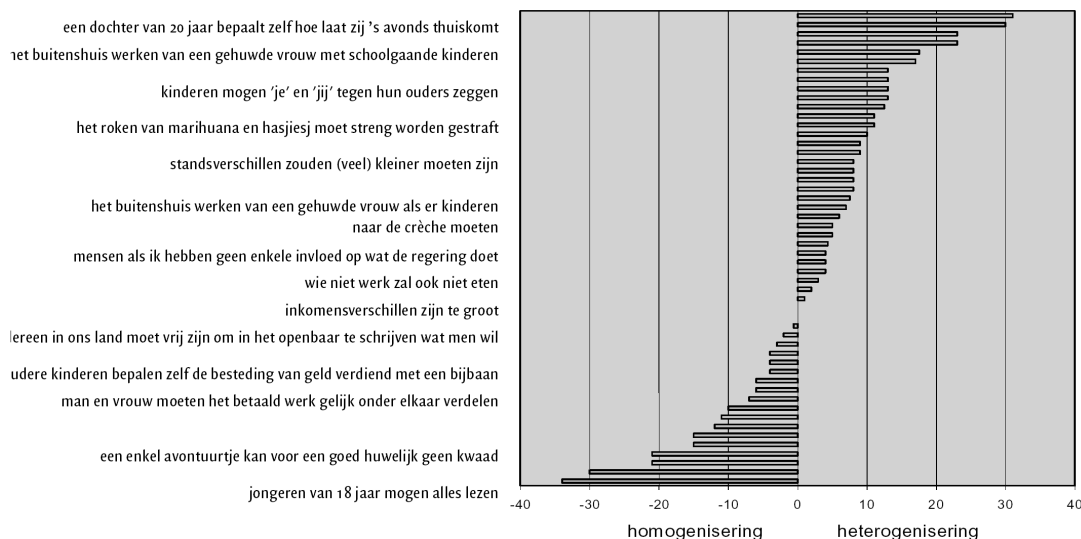
Ook de Beer (2004) heeft een methode ontworpen voor het meten van individualisering op basis van waarde-oriëntaties in Nederland. Hij gebruikt hiervoor data uit SCP publicaties vanaf de jaren Zeventig. De Beer stelt dat gekeken moet worden naar instrumenten die heterogenisering en privatisering meten; samen meten zij toenemende autonomie. Deze begrippen zijn eerder in deze scriptie besproken. Heterogenisering en privatisering moeten samen bekeken worden om een goed beeld te krijgen van individualisering. Het kan voorkomen dat alleen door een toename van het aantal niet westerse immigranten met andere opvattingen dan de inheemse bevolking, heterogenisering optreedt. Het is niet reëel om dit te zien als individualisering. Ook alleen privatisering geeft geen goed beeld van de mate van individualisering in een land. De Beer draagt hiervoor het volgende voorbeeld aan:

Wanneer de opvattingen (bijvoorbeeld over zaken als abortus en seksuele vrijheid) van leden en niet leden van religieuze organisaties in toenemende mate op elkaar gaan lijken, doordat de hele samenleving liberaler wordt, neemt inderdaad het lidmaatschap van religieuze organisaties af als verklarende factor voor iemands opvattingen. Wanneer dit echter wordt veroorzaakt doordat zowel gelovigen als niet gelovigen ongeacht hun geloof de zelfde waardepatronen krijgen is het volgens De Beer niet aan te merken als individualisering. Alleen wanneer heterogenisering samen met privatisering optreedt kan er met enige zekerheid gesteld worden dat er sprake is van individualisering.

Bij heterogenisering gaat het om de diversiteit in opvattingen. Wanneer deze diversiteit is toegenomen, is dit een aanwijzing voor individualisering. Wanneer bijvoorbeeld in 1975 90% van de mensen abortus verwerpelijk vonden en dit percentage in 2000 nog maar 50% bedroeg is dit een teken van heterogenisering. De Beer kijkt in zijn onderzoek naar de opvattingen die gemeten zijn in het sociaal cultureel rapport van het SCP uit 1998. Wanneer dit mogelijk was, is dit door de Beer nog aangevuld met de opvattingen uit latere rapporten van het SCP. Dit heeft voor data gezorgd die de periode 1972-2002 omvat. Uiteindelijk zijn er 52 opvattingen onderzocht. Gekeken is naar het percentage van de bevolking dat van mening moet veranderen om volledige homogenisering te bereiken. Op

basis hiervan is gekeken of er heterogenisering is opgetreden tot de periode rond het millennium. In het onderstaande figuur is een selectie te zien van de uitkomsten.

Figuur 5.10: Heterogenisering en Homogenisering van 52 opvattingen



De Beer P. (2004). *De waarde van individualisering en de normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. In Boutellier, H. de Beer, P. en van Praag, C. *Bindingsloos of bandeloos*

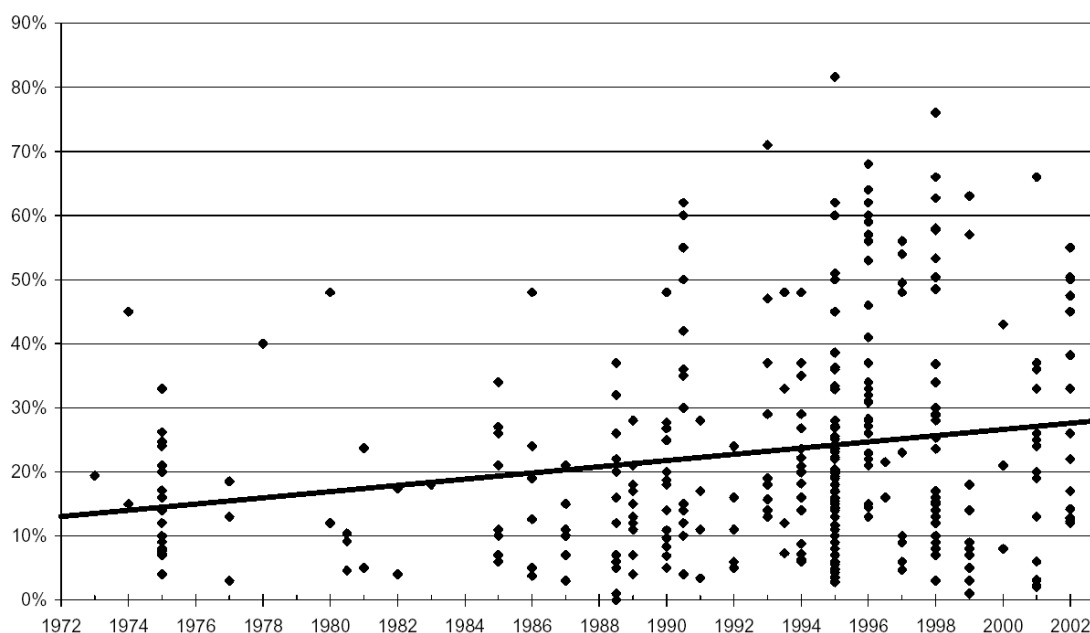
Uiteindelijk bleek dat in 33 gevallen sprake was van heterogenisering en in 19 van de gevallen sprake van homogenisering. Slechts in één geval bleven de opvattingen gelijk. Gemiddeld gezien moest aan het einde van de periode 2.6% meer van de bevolking zijn of haar mening aanpassen om totale homogeniteit te bereiken dan in het begin van de periode. Van heterogenisering is dus wel sprake hoewel in slechts zeer beperkte mate. Nadeel dat veel verschillende opvattingen zijn gemeten maar het niet duidelijk is welke opvattingen op welke momenten gemeten zijn. De lengte van de onderzoeksperiode verschilt dan ook per stelling. Gezien de gebruikte bronnen ligt een gemiddelde periode van 25 jaar echter voor de hand. Daarnaast is alleen vergeleken vanaf de eerste meting tot de laatste, tussentijdse veranderingen blijven dan ook buiten beschouwing, ook dit is aan te merken als nadeel.

Vervolgens kijkt de Beer in zijn onderzoek naar privatisering. Bij privatisering gaat het om het belang van collectiviteiten op de waarden, normen en opvattingen van personen. De exacte definitie die de Beer gebruikt luidt:

'Privatisering komt tot uitdrukking in het feit, dat de opvattingen, het gedrag en de maatschappelijke omstandigheden van individuen in steeds mindere mate worden verklaard door 'objectieve' achtergrondkenmerken als geslacht, leeftijd, gezinssituatie, opleidingsniveau en geloof (de Beer 2004).

Om privatisering te meten voert de Beer een meta-analyse uit over de periode 1974-2004. Aangezien de verklarende waarde van de traditionele achtergrond kenmerken van belang is wordt gekeken naar de verklaarde variantie (R^2) van deze achtergrond kenmerken. Wanneer privatisering op heeft getreden moet er een dalende trend waar te nemen zijn in deze R^2 kwadraten.

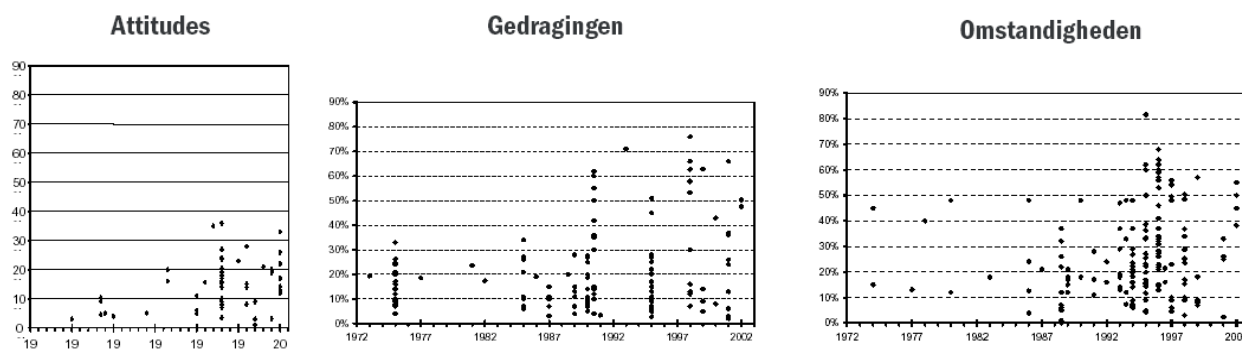
De data die hiervoor afkomstig is haalde de Beer uit vrijwel alle SCP publicaties uit de jaren negentig en de eerste jaren van het millennium. De 342 verklaarde varianties van de onderzochte periode zijn in de onstaande puntenwolk weergegeven.

Figuur 5.11: R² in SCP onderzoek


De Beer P. (2004). De waarde van individualisering en de normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. In Boutellier, H. de Beer, P. en van Praag, C. *Bindingsloos of bandeloos*

Opvallend is dat de spreiding van de varianties zeer uiteenloopt (0 tot 62%) maar bovendien een (significant) stijgende lijn vertoont. Dit terwijl bij een individualiserende samenleving juist een neerwaartse trend te verwachten was. Ook na verschillende statistische correcties blijft de stijgende lijn intact. Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat de privatisering niet is afgenomen maar juist is toegenomen. Gemiddeld nam de verklaarde variantie van de achtergrondfactoren op de opvattingen een half procent toe. In de jaren zeventig was dit percentage 17%, in de jaren 80 was dit gemiddeld 15%, het nam zelfs toe tot 25% in de jaren negentig.

De Beer splitste de opvattingen later uit in: attitudes, gedragingen, omstandigheden of situaties. Voorbeelden van attitudes zijn politieke voorkeur, belangstelling in cultuur of het arbeidsethos. Bij gedragingen moet men denken aan sociale participatie, bezoek van kunst en cultuur en ICT gebruik. Bij omstandigheden moet men denken aan zaken als welvaartsklasse en opleidingsniveau. De verklaarde varianties van de verschillende "opvattingen klassen" zijn opgenomen in de volgende figuren.

Figuur 5.12 R² in SCP onderzoek van attitudes, gedragingen en omstandigheden


Bron: SCP; bewerking P. de Beer

De Beer P. (2004). *De waarde van individualisering en de normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. In Boutellier, H. de Beer, P. en van Praag, C. *Bindingsloos of bandeloos*

Onmiddellijk valt op dat geen van deze figuren een neergaande trend weergeeft. Ook opgesplitst lijkt er dus niets te wijzen op een proces van privatisering. Te zien is dat bij attitudes de verklaarde variante 15% is en dat bij gedragingen 22% en bij omstandigheden 27% bedraagt. Nadeel van deze schaal is nog wel dat de verklaarde varianties binnen de drie categorieën soms moeilijk te vergelijken zijn. Maar zelfs als er afzonderlijk wordt gekeken naar de opvattingen waarover uitgebreide tijdsreeksen beschikbaar zijn (drie types) zijn er geen aanwijzingen voor privatisering. Uit de data van de Beer is dus zeker niet op te maken dat er een proces van individualisering heeft afgespeeld vanaf de jaren 80 in Nederland.

5.3 Conclusie

Uit deze grote hoeveelheid data is lastig een eenduidige conclusie te trekken. Wel valt op dat er een duidelijke trend van de-institutionalisering heeft plaatsgevonden. Bij de huisvesting was deze trend zeer duidelijk. Maar ook bij de karakteristieken van jongeren die uit huis gaan en bij de samenlevingsverbanden mogen we spreken van een toenemende de-institutionalisering. Ook het lidmaatschap van traditionele organisaties als vakbonden en politieke partijen is drastisch afgenomen, hetgeen duidt op de-institutionalisering. Kijkend naar al deze factoren leek het proces van individualisering op gang te komen vanaf 1960. De sterkste stijging volgens deze indicatoren duurde meestal tot ongeveer 1980 om daarna in mindere mate verder te stijgen. Bij het lidmaatschap van en de participatie in overige organisaties is een dergelijke trend niet te zien. Het lidmaatschap van alle organisaties is in totaal weinig veranderd.

Bij de waarde-oriëntaties zijn de uitkomsten ook niet uniform. Enerzijds zien we dat politieke partijen die bij een individualiserende samenleving passen zetels hebben gewonnen ten opzichte van partijen die minder in een dergelijke samenleving passen. Ook de verklarende kracht van kerkelijke gezindte op de partij waarop men stemt is afgenomen. Tot zo ver wijst alles nog richting een individualiserende samenleving. De modellen van van den Dongen en De Beer laten echter een afnemende individualisering zien. Het lijkt er op dat de-institutionalisering sterker is geweest dan de privatisering en heterogenisering. Sociale kenmerken als, geslacht, afkomst, religie zijn nog even belangrijk voor de waarde-oriëntaties als dertig jaar geleden. Daarnaast zijn Nederlanders nog even eensgezind als in de jaren zeventig. Maar ook het belang dat aan individualisering wordt gehecht is, wanneer we uit gaan van de schaal van van den Dongen, is niet zo veel veranderd.

Helaas geven de modellen van De Beer en van den Dongen geen informatie over het individualiseringsproces in de jaren 50 en 60 en begin jaren zeventig. Dit terwijl vele auteurs stellen dat het proces juist toen op gang is gekomen. We hebben bovendien kunnen zien dat de de-institutionalisering in die periode het sterkste was. De resultaten zijn samengevat in onderstaande tabel:

Tabel 5.13: conclusies	Periode	Individualisering wanneer	Uitkomst
De-institutionalisering			
Vertrekken per woning	1947-1993	meer vertrekken per woning	zeer beperkte toename individualisering
Bewoners per woning	1947-1994	minder bewoners per woning	Individualisering
Één-persoonshuishoudens	1947-2000	meer éénpersoonshuishoudens	Individualisering
Leeftijd uit huis gaan jongeren	1965-2002	Daling leeftijd waarop het ouderlijk huis wordt verlaten	de-individualisering (maar ook alternatieve verklaring)
Reden uit huis gaan jongeren	1960-2002	meer "zelfstandig zijn" minder trouwen of samenwonen	Individualisering
Samenlevingsverbanden	1940-2000	daling huwelijken, niet gecompenseerd door samenwonen	niet bekend
Lidmaatschap vakbonden	1940-1995	daling lidmaatschap	Individualisering
Lidmaatschap politieke partijen	1940-2000	daling lidmaatschap	Individualisering
Lidmaatschap religieuze organisaties	1945-2000	daling lidmaatschap	Individualisering
Lidmaatschap overige organisaties	1974-1997	daling lidmaatschap	beperkte afname individualisering



Waarde-oriëntaties			
Zetelverdeling	1945-2002	Meer liberaal, minder conservatief en socialistisch	Individualisering
Samenhang partij en lidmaatschap. Kerk	1940-1998	minder samenhang lidmaatschap kerk en kiesgedrag	Individualisering
Postmaterialisme	1974-1989	score op schaal van den Dongen	zeer beperkte afname individualisering
De Beer: heterogenisering	1972-2002	meer verschil in meningen van burgers	beperkte toename individulering
De Beer: privatisering	1972-2002	score op schaal stijgt	beperkte afname individualisering
De Beer: privatisering: Attitudes	1972-2002	score op schaal stijgt	beperkte afname individualisering
De Beer: privatisering: Gedragingen	1972-2002	score op schaal stijgt	beperkte afname individualisering
De Beer: privatisering: Omstandigheden	1972-2002	score op schaal stijgt	beperkte afname individualisering
De Beer: Totaal	1972-2002	privatisering en heterogenisering stijgen	Geen aanwijzing individualisering.



HOOFDSTUK 6: INDIVIDUALISERING IN WEST-EUROPA

In dit hoofdstuk zullen de volgende deelvragen centraal staan:

Deelvraag 3: Hoe is het proces van individualisering in West-Europa* verlopen tussen 1945 en 2001

Deelvraag 4: In hoeverre verschillen de individualiseringsprocessen in Nederland en West-Europa*

Nadat het individualiseringsproces in Nederland in kaart is gebracht, is het tijd om hetzelfde te doen voor Europa. De focus zal hierbij liggen op de Euro 12 landen. De EU12 zijn de leden van de Europese Unie per één januari 1986. Dit zijn de landen België, (Bondsrepubliek) Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Portugal, Spanje en het Verenigd Koninkrijk (CBS 2008). Gezien de beschikbaarheid van data zal in veel gevallen worden volstaan met een beperktere selectie van landen. Voor deze scriptie is een volledige beschrijving van alle EU12 landen, op de wijze waarop Nederland is beschreven, niet haalbaar. Niet alleen zou het aantal pagina's het redelijke overschrijden, ook is het in de tijd die voor de scriptie staat, niet uit te voeren. Er zal gestreefd worden naar het presenteren van longitudinale data van 1945 tot 2001. In veel gevallen zal er echter volstaan moeten worden met een kortere periode. Veel data verzamelingen zijn namelijk pas in de jaren zeventig of tachtig gestart. Dit is jammer aangezien het proces van individualisering volgens auteurs als Esther et. al. (1993) en Schnabel (1999) vanaf de jaren 60 op gang is gekomen. Ook uit diverse indicatoren die besproken zijn in hoofdstuk twee kunnen we dezelfde conclusie trekken.

Verder zal er voor zover mogelijk gebruik worden gemaakt van dezelfde indicatoren die gebruikt zijn bij de analyse van Nederland. Wanneer het mogelijk is zal Nederland ter vergelijking in de tabellen en grafieken van dit hoofdstuk worden opgenomen. Dit zal alleen gebeuren als de data van Nederland op exact de zelfde manier zijn gemeten. Nadat de bevindingen zijn gepresenteerd zullen de Europese data vergeleken worden met de Nederlandse. Op deze manier omvat dit hoofdstuk deelvraag drie en vier. Globaal gezien kan dit hoofdstuk in twee delen worden onderverdeeld. In het eerste wordt de de-institutionalisering besproken. In het tweede zullen de relevante veranderingen in waarde-oriëntaties worden beschreven. Aangezien in het vorige hoofdstuk is beschreven waarom er is gekozen voor de selectie van indicatoren en waarom en hoe ze individualisering aangeven, zullen we in dit hoofdstuk volstaan met een kortere beschrijving van de indicatoren.

*EU12 landen: België, (Bondsrepubliek) Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Portugal, Spanje en het Verenigd Koninkrijk (CBS 2008).

6.1 De-institutionalisering

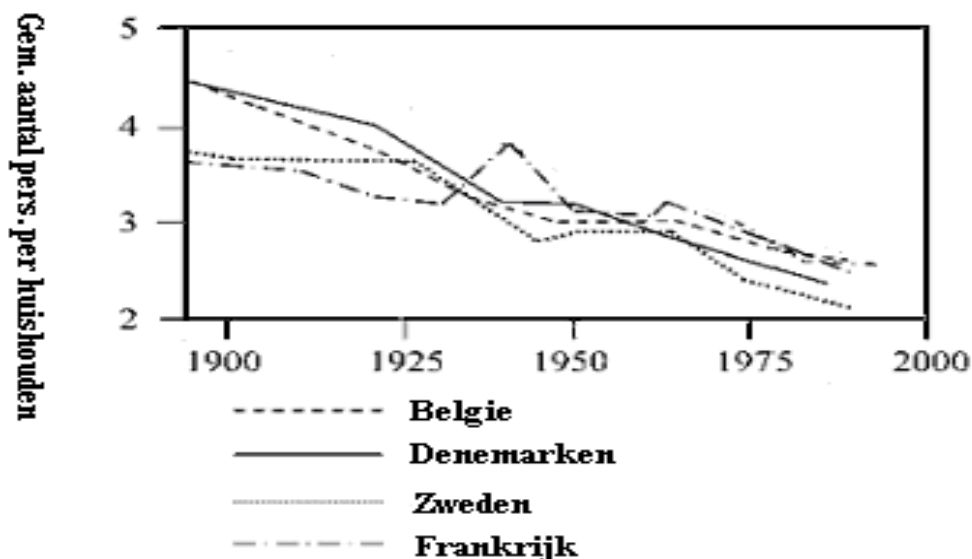
In hoofdstuk vijf constateerden we dat in Nederland de-institutionalisering daadwerkelijk is opgetreden. In dit hoofdstuk zal gestart worden met het onderzoeken in hoeverre de-institutionalisering ook in Europa heeft plaatsgevonden. Begonnen zal worden met data over huisvesting. Vervolgens zullen samenlevingsverbanden, lidmaatschappen van traditionele en niet traditionele organisaties aan de orde komen.

6.1.1 Huisvesting

Zoals eerder beschreven in hoofdstuk twee is huisvesting een belangrijke indicator van de-institutionalisering op gezinsniveau. Te verwachten is dat in een individualiserende samenleving de huishoudens kleiner worden. Ook is te verwachten dat het aantal eenpersoonshuishoudens zal toenemen naarmate de individualisering voortschrijdt.

Figuur 6.1 geeft de ontwikkeling in huishoudensgrootte in België, Denemarken, Frankrijk en Zweden (geen Eu 12) weer.

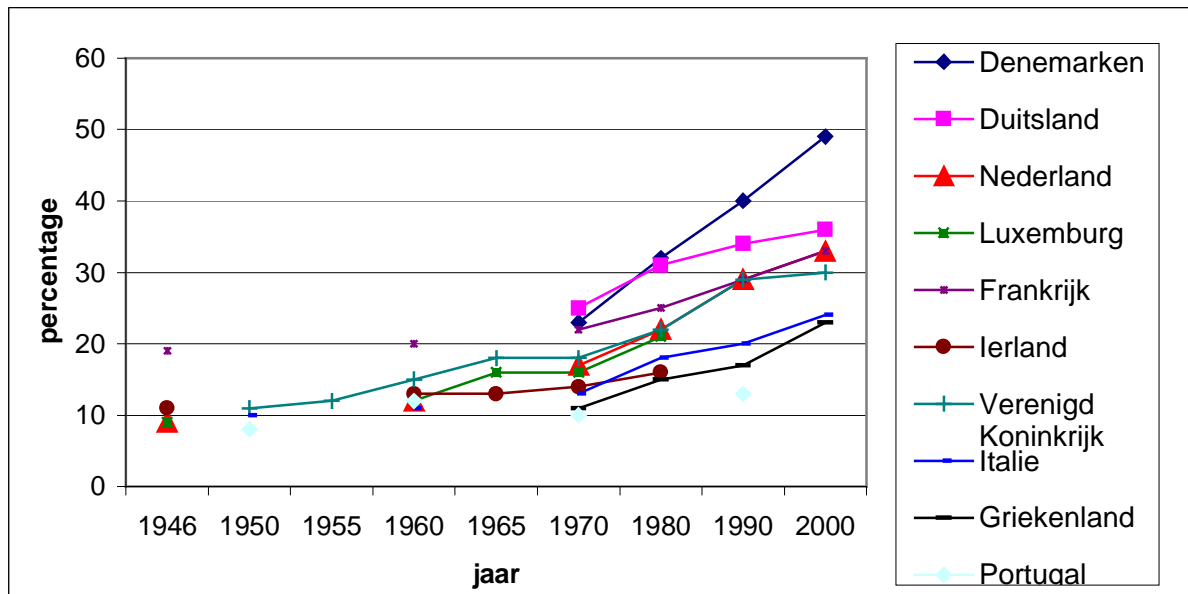
Figuur 6.1: Gemiddelde huishoudensgrootte 1900-1990



Bron: Selectie uit figuur 2 in Buzar, s. Ogden, P, E. Hall, R. (2005). *Households matter: the quiet demography of urban transformation*; *Progress in Human Geography* 29; 413

Duidelijk is te zien dat er alleen in Frankrijk in de jaren veertig een duidelijke stijging van het aantal personen per huishouden heeft plaatsgevonden. In de onderzochte periode was er echter sprake van een vrijwel continue daling van het aantal personen per huishouden. Te zien is dat België en Denemarken de landen zijn met het laagste aantal personen per gezin. Verder zijn de verschillen tussen de overige landen niet zo groot. Concluderend mogen we stellen dat er, kijkend naar deze indicator, aanwijzingen zijn voor individualisering op gezinsniveau in alle onderzochte landen. Wanneer we deze ontwikkelingen vergelijken met Nederland valt op dat in Nederland de grootste ontwikkelingen op dit gebied tussen 1945 en 1980 hebben plaatsgevonden (zie figuur 6.1). Nederland had rond die tijd echter nog een duidelijk hogere bezetting per woning dan landen als België, Denemarken en Frankrijk. Verder is te zien dat tussen de 1949 en 1980 de gezinnen in deze landen weinig kleiner geworden zijn. Dit terwijl de Nederlandse gezinnen in deze periode alsmaar kleiner werden. Hierdoor was de Nederlandse bezetting per huishouding vanaf de jaren zeventig ongeveer vergelijkbaar met de andere onderzochte landen. Hierna stopte de afname in huishoudensgrootte in Nederland niet en ontwikkelde Nederland zich tot één van de landen met de laagste huishoudensgrootte.

Figuur 6.2: Percentage éénpersoonshuishoudens



Buzar, s. Ogden, P, E. Hall, R. (2005). *Households matter: the quiet demography of urban transformation*; *Progress in Human Geography* 29; 413

Ook wanneer we kijken naar het percentage éénpersoonshuishoudens zien we dat er in alle landen een duidelijke stijging is opgetreden. Zoals beschreven in hoofdstuk 5 is dit een teken van individualisering. Het valt bij deze indicator ook op dat Denemarken wederom het meest geïndividualiseerd lijkt. Terwijl de Zuid-Europese landen duidelijk achterblijven wat betreft het percentage eenpersoonshuishoudens. De verklaring hiervoor is mogelijk de achter blijvende economische situatie van de zuidelijke landen.

Als we Nederland vergelijken met de overige landen valt op dat Nederland aanvankelijk betrekkelijk weinig éénpersoonshuishoudens kende, maar dat dit vanaf de jaren zestig veranderde. Vanaf deze periode steeg het aantal één persoonshuishoudens harder dan het Europees gemiddelde. Hierdoor zou Nederland rond het jaar 2000 tot de middenmoot behoren wat betreft het aantal éénpersoonshuishoudens. Over het aantal kamers per huis zijn geen duidelijke cijfers te vinden op Europees niveau. Wel is er informatie te vinden over het gemiddelde aantal kamers per persoon. Deze reeksen starten echter pas in 1994; bovendien vertonen ze geen duidelijke neergaande of stijgende trend. Voor de volledigheid zijn ze nog wel in de bijlage opgenomen.

6.1.2 Verlaten van het ouderlijk huis:

In een individualiserende samenleving zouden jongeren eerder het ouderlijk huis verlaten. Zelfstandig gaan wonen is immers een manier om meer "autonomie" in het leven te verkrijgen. Wanneer we kijken naar tabel 6.1 zien we geen enkele aanwijzing voor individualisering. Integendeel zelfs, de leeftijd waarop jongeren voor het eerst het ouderlijk huis verlaten is alsmat gestegen. Hier moet wel een kanttekening bij gemaakt worden. In Nederland kon de toename van de leeftijd waarop het huis werd verlaten, worden verklaard doordat ook in het ouderlijk huis meer autonomie mogelijk was. Dit werd ondermeer veroorzaakt door de toenemende ruimte per gezinslid en wederzijdse tolerantie tussen ouders en kinderen. In hoeverre dit in Europa het geval is komt uit de bestudeerde onderzoeken niet naar voren. Van een toenemende ruimte per gezinslid lijkt echter wel sprake, gezien de afnemende gezinsgrootte.

Wanneer we de Nederlandse ontwikkelingen vergelijken met de Europese zien we dat de leeftijd waarop het ouderlijk huis wordt verlaten, in Nederland vergelijkbaar is met de andere Noord Europese landen. In zuidelijke landen als Italië, Portugal en Spanje ligt de mediane leeftijd waarop het ouderlijk huis wordt verlaten echter aanzienlijk hoger.

Tabel 6.1: Leeftijd waarop 50% van de Europese jongeren het ouderlijk huis verlaten heeft

	<i>Cohort 1960 (+- 1982)</i>	<i>2001</i>	<i>Cohort 1960 (+- 1982)</i>	<i>2001</i>
	Man	Man	Vrouw	Vrouw
België	23,3	25,8	21,5	23,8
Finland	21,7	21,9	19,8	20
Frankrijk	21,5	24,1	19,8	22,2
Italië	26,7	29,7	23,6	27,1
Nederland	22,5	23,3	20,5	21,2
Portugal	24,3	28	21,8	25,2
Spanje	25,7	28,4	22,9	26,6
Verenigd-Koninkrijk	22,4	23,5	20,3	21,2

Billari, F.C. Philipov, D. Baizán. (2001). Leaving home in Europe, the experience of Cohorts born Around 1960. Mac Plack Institute for Demographic Research, Rostock Germany. International Journal of population Geography, 7, pp 339-356.

6.1.3 Samenlevingsverbanden:

In hoofdstuk vijf kwamen we er achter dat het lastig is, om aan de hand van samenlevingsverbanden, conclusies te trekken over het individualiseringsproces in Nederland. De reden hiervoor is dat een afname van het aantal huwelijken gecompenseerd kan worden door een toename van het aantal personen dat ongehuwd samenwoont. Dit is iets waar auteurs als Ultee, Aarts en Flap (2001) bij hun beschrijving van onthechting geen rekening mee houden. In Europa zien we dat het huwelijk in veel landen al eerder minder populair werd dan in Nederland. Globaal gezien is er in Europa vanaf het begin van de jaren zestig een afname opgetreden in het aantal huwelijkssluitingen als percentage van gehele bevolking. In Nederland begon de afname pas in de jaren 70. Alleen in Italië en Portugal vertoonde het aantal huwelijken pas later een dalende lijn (resp. 1975 en 1980) (Eurostat 2008). De data waarop deze uitspraken zijn gebaseerd, zijn opgenomen in de bijlage. Op het zelfde moment dat het huwelijk minder populair werd, gingen er steeds meer mensen ongehuwd samenwonen. De groep die hierbij de trendzetter was verschilde per land. Zo was het in Zweden de werkende klasse die begon met samenwonen, terwijl het in Frankrijk vooral de hoger opgeleide jeugd was (Bumpass et. al. 1991).

Helaas zijn er weinig onderzoeken of data beschikbaar waarmee een duidelijke tijdslijn opgesteld kan worden. Wel wordt duidelijk uit onderzoek van Booth et. al. (2002) dat Denemarken, Finland en Frankrijk de landen zijn waar ongehuwd samenwonen het populairste is. In de zuidelijke landen was ongehuwd samenwonen relatief het minst populair. De tussengroep bestaat uit landen als: Nederland, België, Groot-Brittannië, Duitsland en Oostenrijk.

De vraag of samenwonen de afnemende populariteit van huwelijken compenseert is hiermee nog niet beantwoord. Uit onderzoek uit Frankrijk blijkt echter wel dat aanvankelijk het stijgende aantal ongehuwd samenwonenden het aantal huwelijken compenseerde. Halverwege de jaren tachtig veranderde dit en werd de afname van het aantal huwelijken niet volledig meer gecompenseerd door een toenemend aantal stellen dat samenwoont. Een vergelijkbare uitkomst geven onderzoeken uit Zweden (Hoem en Rennermal 1982), Australië (Bracher en Santow, 1998) en Canada (Rao, 1990) (Bumpass et al. 1991). In deze laatste landen zorgde de afname van het aantal huwelijken dus pas voor institutionalisering vanaf de jaren 80.

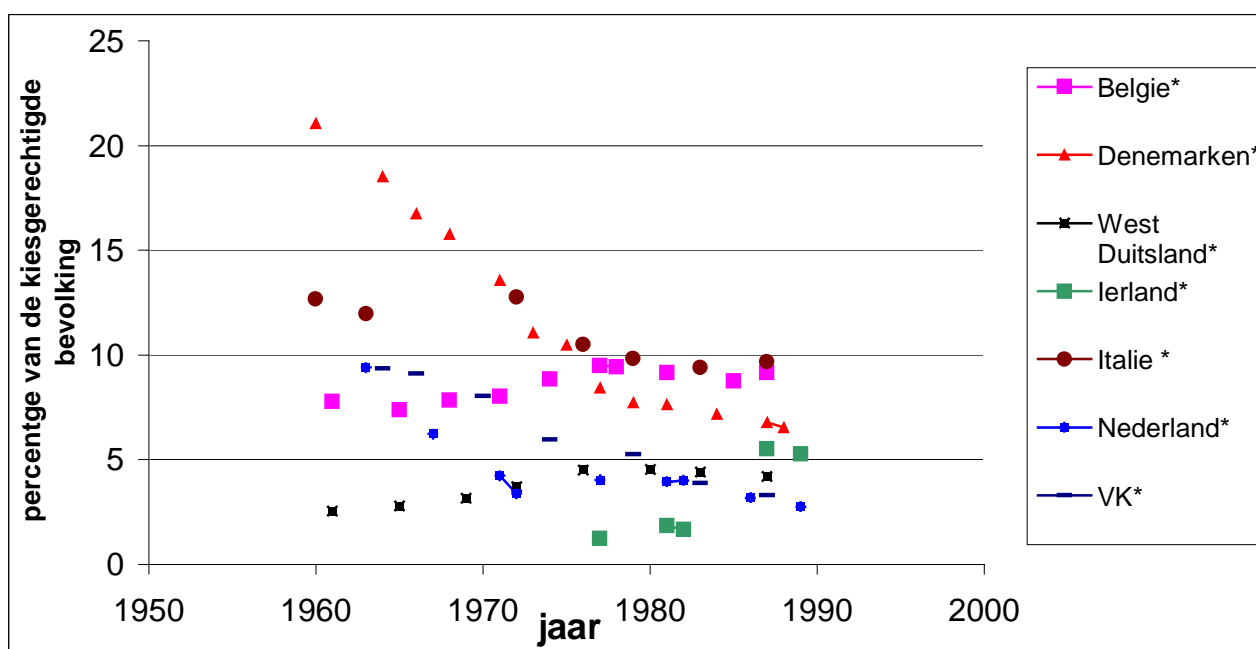
6.1.4 Lidmaatschap traditionele organisaties.

Behalve de veranderingen in leefverbanden is de binding met traditionele organisaties essentieel bij een onderzoek naar individualisering. Het geeft immers een wezenlijk deel van de de-institutionalisering weer. Daarnaast heeft het wel of niet lid zijn van een organisatie invloed op de heterogenisering en privatisering. Wanneer mensen geen lid meer zijn van traditionele organisatie is het te verwachten, dat ze minder gestuurd worden door deze organisaties. Als er samenlevingsbreed minder mensen lid zijn van intermediaire organisaties is het bovendien te verwachten dat er een grotere diversiteit in normen en waarden ontstaat. Individuen bepalen dan steeds meer zelf hun normen en waarden. Achtereenvolgens zullen de lidmaatschappen van politieke partijen, vakbonden en religieuze organisaties worden besproken.

Lidmaatschap politieke partijen:

De eerste indicator die gebruikt gaat worden is het percentage van de kiesgerechtigde bevolking dat lid is van een politieke partij. Te verwachten is dat in een individualiserende samenleving er sprake is van een afnemend partijlidmaatschap. De sturende werking van politieke partijen op individuen neemt logischerwijs af wanneer het ledental daalt.

Figuur 6.3 Lidmaatschap politieke partijen



*ontbrekende data is geschat door Katz et. al. (1992)

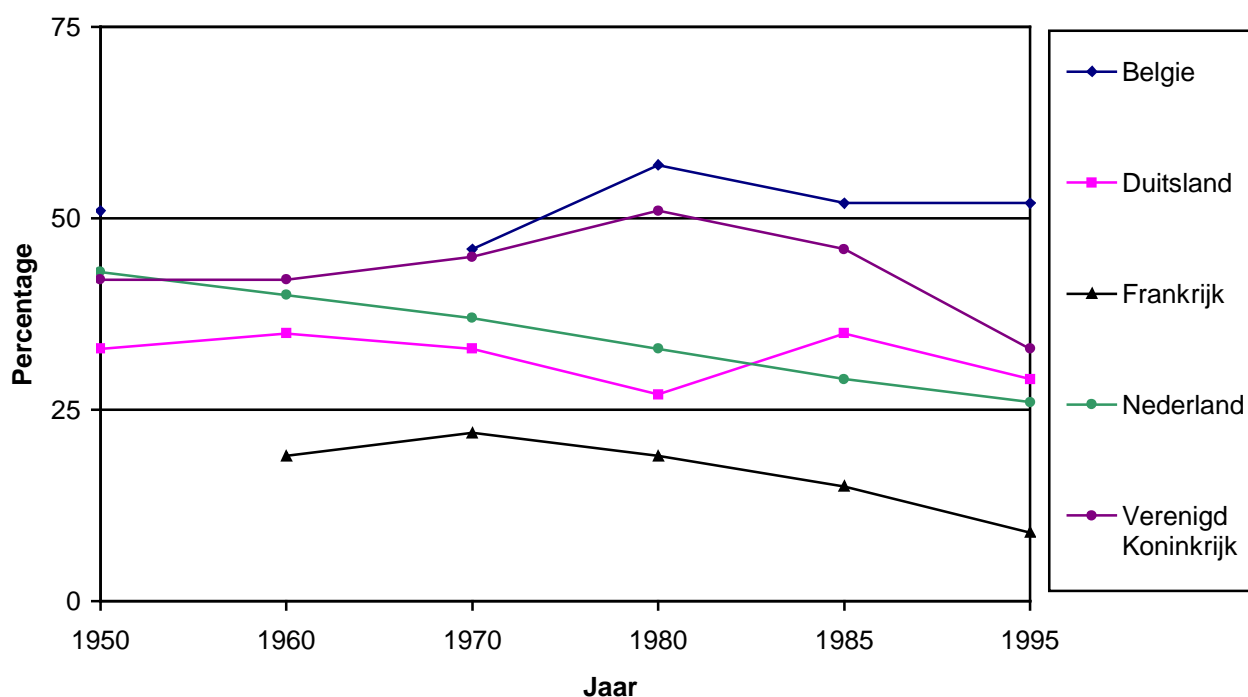
bron: Katz, P. R. Peter Mair. and Bardi, I, Bille, L. Deschouwer, K, Farrel, D. Koole, R, Morlino, L. Muller, W. Pierre, J. Pguntke, T. Sundberg, J. Svasand, L. Velde, H. Webb. Widfeldt, A. (1992). The membership of political parties in European democracies, 1960-1990. Department of Political Science, The Johns Hopkins University, USA; Department of Political Science, University of Leiden, The Netherlands.

Een uniforme trend is niet te ontdekken uit figuur 6.3. Duidelijke dalers zijn Denemarken, Het Verenigd Koninkrijk en Nederland. Een veel beperktere daling heeft plaatsgevonden in Italië. In West-Duitsland, Ierland en België heeft echter een stijging plaatsgevonden van het lidmaatschap van politieke partijen. In een aantal landen zijn er dus aanwijzingen voor individualisering, terwijl in een aantal landen sprake lijkt te zijn van het tegendeel. Wanneer we Nederland vergelijken met de andere Europese landen valt de zeer sterke daling vanaf de jaren 60 van de lidmaatschappen op. Nederland behoorde rond 1960 nog tot de middenmoot wat betreft het partijlidmaatschap. Tien jaar later zou Nederland behoren tot de landen met het laagste partijlidmaatschap. Dit zou de 20 jaar die hierop volgden niet meer veranderen.

Lidmaatschap vakbonden

Ook vakbonden zijn een typisch voorbeeld van traditionele organisaties waarnaar gekeken moet worden bij het bestuderen van de-institutionalisering. Te veronderstellen is dat wanneer een samenleving individualiseert het aantal leden van de vakbond afneemt. Figuur 6.4 geeft een helder beeld van de ontwikkelingen die zich vanaf 1950 hebben afgespeeld met betrekking tot het vakbondslidmaatschap.

Figuur 6.4 Aantal leden van een vakbond als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking



Bron: J. Visser, "trends in European Trade-Union Membership, OECD development outlook, juli 1991, p. 97-134, p. 101; J. Visser, *European trade Unions in Figure*, Kluwer, Deventer, 1989; ILO, *World Labour Report 1997-1998*. In Ultee, Aarts en Flap 2001.

Te zien is dat het lidmaatschap van vakbonden in België ongeveer stabiel is gebleven maar in Duitsland, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk duidelijk is afgenomen. Van de-institutionalisering lijkt dus sprake.

Wanneer we Nederland met de overige landen vergelijken, zien we dat Nederland in de jaren vijftig tot één van de landen behoorde met het hoogste vakbondslidmaatschap. Vrijwel constant zou dit lidmaatschap daarna afnemen. Hierdoor behoorde het Nederlandse vakbondslidmaatschap in de jaren negentig tot de laagste van de onderzochte groep.

Lidmaatschap religieuze organisaties

Ook het lidmaatschap van religieuze organisaties is van belang. Religie is immers een zeer bepalende factor voor iemands waarde-oriëntaties. Daarnaast is de sociale cohesie in religieuze organisaties vaak hoog (Ultee, Aarts en Flap 2001). Om van dit lidmaatschap een goed beeld te krijgen, gebruiken we data die afkomstig zijn van de European Value Surveys (EVS) die tussen 1981 en 2001 zijn verzameld. Deze Surveys zijn in een groot aantal Europese landen uitgevoerd onder personen van 18 jaar en ouder. De eerste vraag uit de surveys die voor deze scriptie gebruikt is luidt: "Voelt u zich deel van een religieuze organisatie?" Een afnemend lidmaatschap van religieuze organisaties draagt bij aan de individualisering van de samenleving. In tabel 6.4 worden de resultaten weergegeven:

Tabel 6.2: percentage van de bevolking dat zich deel voelt van een religieuze organisatie

	1981	1990	1999
België	9,3	11,8	11,9
Denemarken	4,1	6,7	11,9
Frankrijk	3,9	6,2	4,4
Ierland	31,1	13,9	16,3
Italië	6,8	7,9	10,2
Nederland	35,1	35,3	34,7
Portugal		10,5	5,6
Spanje	14,9	5,8	3,8
Verenigd Koninkrijk	21,7	15,9	5,0
West-Duitsland	13,4	16,2	13,9
Oost-Duitsland		18,8	11,8
gemiddeld	15,6	13,6	11,8

Bron: European Values Study Group and World Values Survey Association. *European and world values surveys four-wave integrated data file, 1981-2004.*

Te zien is dat in bijna twintig jaar tijd gemiddeld gezien het percentage personen dat zich tot een bepaald kerkgenootschap rekent is afgenomen. Het sterkst is de daling geweest in Ierland, maar in dit land was de kerkelijke organisatiegraad dan ook nog zeer hoog in 1981. Ook in 1999 behoort Ierland tot de meest kerkelijke landen van Europa. In Portugal, Spanje, het Verenigd Koninkrijk, Oost Duitsland en Nederland daalde het percentage eveneens. In België, Denemarken, Frankrijk, Italië en West-Duitsland is het percentage van de bevolking dat zich deel voelt van een religieuze organisatie juist toegenomen.

De oplettende lezer zal hebben opgemerkt dat het percentage Nederlanders dat zich tot een kerkgenootschap rekent zeer hoog is en bovendien amper is afgenomen (rond de 35%). Dit gaat in tegen de bevindingen die in hoofdstuk vijf zijn gepresenteerd, volgens die data voelde in 1980 73% zich deel van een religieuze organisatie en in 2000 60%. Niet alleen nam het percentage van de bevolking dat zich tot een kerkelijke organisatie rekende af, het was volgens het CBS ook ongeveer twee keer zo hoog. De suggestieve vraagstelling van het CBS is waarschijnlijk de oorzaak van dit verschil. Het CBS gebruikte bij het onderzoek naar kerkelijke gezindte namelijk geen filtervraag. Er werd gevraagd: "bij welke religieuze organisatie behoort u". Het was beter geweest om eerst te vragen of de respondenten überhaupt tot een religieuze organisatie behoorden.

Of uit deze indicator de conclusie getrokken mag worden dat er individualisering plaats vindt, verschilt per land. In de paragraaf over waarde-oriëntaties zal er nog aandacht besteed worden aan het belang dat de bevolking van de Europese landen hecht aan het geloof.

6.1.5 Lidmaatschap alle type verenigingen

Behalve het lidmaatschap van vakbonden, politieke partijen en religieuze organisaties zijn er meer lidmaatschappen van organisaties die van belang zijn. Tabel 6.4 geeft weer welk deel van de bevolking van 18 jaar en ouder lid is van tenminste één vereniging of andersoortige vrijwilligersorganisatie. Hieronder vallen dus ook de al eerder genoemde vakbonden, politieke partijen en religieuze organisaties. In een individualiserende samenleving zou het percentage van de bevolking dat niet lid is van een organisatie moeten dalen.

Tabel 6.3: Lid van één of meer vrijwilligersorganisaties

	1981	1990	1999
België	41,7	58	68,2
Denemarken	62,1	80,9	84,4
Frankrijk	26,8	37,5	38,5
Ierland	52,4	48,7	56,0
Italië	25,5	32,1	42,0
Nederland	62,3	84	92,5
Portugal		35,8	23,6
Spanje	31,1	22,3	30,9
Verenigd-Koninkrijk	52,1	53,1	34,1
West-Duitsland	49,8	66,7	52,5
Gemiddeld	44,9	51,9	52,3

Bron: European Values Study Group and World Values Survey Association. *European and world values surveys four-wave integrated data file, 1981-2004.*

Kijkend naar de gemiddeldes zien we dat er een stijging heeft plaatsgevonden van het aantal personen dat tenminste lid is van één organisatie. De data van de verschillende landen zijn echter niet eenduidig. In België, Denemarken, Frankrijk, Italië en Nederland steeg het aantal leden dat tenminste lid was van één organisatie voortdurend. Ierland en West-Duitsland stegen ook maar hadden een daling in 1990. In Spanje was er sprake van een daling van het percentage van de bevolking dat lid was van een vereniging, maar een bijna volledig herstel volgde in de periode tot 1999. In het Verenigd Koninkrijk was het percentage dat lid was een vrijwilligers organisatie stabiel tot 1990 maar kende daarna een forse daling. Portugal was het enige land waar er een voortdurende daling van het aantal leden van vrijwilligers organisaties op trad. Alleen in dit land is er dus een zeer sterke aanwijzing voor individualisering. In het grootste deel van de landen lijkt echter sprake te zijn van het tegendeel.

Nederland had in 1981 al het hoogste percentage leden van een vereniging van de onderzochte groep. Dit is sindsdien niet meer veranderd. Momenteel zijn zelfs ruim negen op de tien Nederlanders van 18+ lid van een vereniging of andere vrijwilligersorganisatie.

6.2 Waarde-oriëntaties

Behalve naar de de-institutionalisering moeten we ook kijken naar de waarde-oriëntaties van de bevolking om een goed beeld te verschaffen van het proces van individualisering. Ten eerste kijken we hiervoor naar het belang dat tijdens de opvoeding wordt gehecht aan zelfstandigheid. Vervolgens zullen we onderzoeken wat het belang is dat aan het geloof wordt gehecht.

6.2.1 Opvoeding

Aan de hand van opvoeding kan men veel zaken aflezen van de waarde-oriëntaties van de bevolking. Ouders willen immers aan hun kinderen overdragen wat zij zelf waardevol vinden. In de EVS werd gevraagd om uit de volgende lijst maximaal vijf eigenschappen te kiezen waarvan ze het belangrijk vinden dat kinderen ze van huis meekrijgen:

Goede manieren, beleefdheid en netheid, onafhankelijkheid, hard werken, eerlijkheid, verantwoordelijkheid, geduld, verbeeldingskracht, tolerantie en respect, leiderschap, zelfbeheersing, spaarzaamheid, doorzettingsvermogen, religieus geloof, niet egoïstisch zijn, gehoorzaamheid, loyaliteit.

Van al deze eigenschappen past “onafhankelijkheid” (independence) het beste bij individualisering. Onafhankelijkheid (van het collectief) is eerder beschreven als één van de kernpunten van individualisering. Maar de overige kernpunten van individualisering: Keuzevrijheid en het afnemende belang van intermediaire organisaties sluiten goed aan op “onafhankelijkheid”.

Tabel: 6.4: Belang van Onafhankelijkheid bij opvoeding kinderen

	1981	1990	1999
België	19,8	35,6	40,6
Denemarken	54,9	80,8	80,2
Frankrijk	15,9	26,6	29,2
Ierland	29,1	43,2	49,6
Italië	22,5	30,6	40,9
Nederland	27,3	47,7	53,2
Portugal		23,8	22,4
Spanje	24,3	35,7	33,6
Verenigd Koninkrijk	23,5	42,9	52,9
West-Duitsland	46,4	73,2	70,0
Oost-Duitsland		66,7	44,9
Gemiddeld	31,4	54,6	50,4

Bron: European Values Study Group and World Values Survey Association. European and world values surveys four-wave integrated data file, 1981-2004.

Te zien is dat, behalve in Portugal en Oost Duitsland, het belang dat personen hechten aan het overbrengen van zelfstandigheid in de opvoeding is toegenomen. Hier neemt de individualisering op dit gebied dus toe. Wel is het zo dat in Denemarken, Spanje en het Verenigd Koninkrijk, er tussen 1990 en 1999 een afname heeft plaatsgevonden van het belang dat gehecht wordt aan zelfstandigheid bij de opvoeding, de “trend” is echter nog positief.

Te zien is dat Nederlanders in 1981 iets minder waarde hechtten aan onafhankelijkheid dan het Europees gemiddelde bij de opvoeding. Dit is echter een wat vertekend beeld door het zeer hoge belang dat er in Denemarken en West-Duitsland aan wordt gehecht. Van de twaalf landen stond Nederland in 1981 op de zesde plaats wat betreft belang dat gehecht werd aan zelfstandigheid tijdens de opvoeding. In 1990 steeg Nederland naar de vierde plaats en in 1999 zelfs naar de derde plaats. Nederlanders gingen dus niet alleen absoluut maar ook in vergelijking met de andere Europese landen steeds meer waarde hechten aan zelfstandigheid bij de opvoeding.

6.2.2 Belang dat aan God wordt gehecht in het dagelijks leven.

Ook het belang dat personen aan een God of godsdienst hechten in hun dagelijks leven is van belang. Wanneer personen een groot belang hechten aan een God is het te verwachten dat ze hun gedrag, en waarde-oriëntaties hierop afstemmen. Hierbij moet wel gezegd worden dat de wijze waarop waarde-oriëntaties en gedrag op een God worden afgestemd niet alleen afhangen van het belang dat God heeft op het dagelijks leven. Het Godsbeeld van het individu is hiervoor namelijk ook een belangrijke bepalende factor. Desalniettemin is te verwachten dat het belang dat de burgers hechten aan God afneemt in een individualiserende samenleving. In de EVS is aan de respondenten gevraagd: "hoe belangrijk is God in uw dagelijks leven". De respondenten moesten een getal van één tot tien kiezen. Één stond hierbij voor helemaal niet belangrijk en tien voor zeer belangrijk. De gemiddelde scores zijn gepresenteerd in onderstaande tabel.

Tabel 6.5: Gemiddeld gehecht belang aan God in het dagelijks leven

	1981	1990	1999
België	5,95	5,22	5,19
Denemarken	4,47	3,92	4,02
Frankrijk	4,72	4,44	4,4
Ierland	8,03	7,93	7,47
Italië	6,96	7,15	7,43
Nederland	5,35	4,9	4,93
Portugal		6,72	7,88
Spanje	6,39	6,25	5,97
Verenigd Koninkrijk	5,69	5,25	4,92
West-Duitsland	5,68	5,36	5,48
Oost-Duitsland		3,65	3,02
Gemiddeld	5,92	5,53	5,52

Bron: European Values Study Group and World Values Survey Association. *European and world values surveys four-wave integrated data file, 1981-2004.*

Te zien is dat op Italië en Portugal na het gemiddelde gehechte belang aan God constant is afgenomen. In Italië en Portugal nam dit belang namelijk toe over de gehele periode. Alleen in Italië en Portugal geeft deze indicator dus geen aanwijzingen voor individualisering. Nederland behoorde tijdens de gehele periode tot de landen die lager dan gemiddeld scoorden op het belang dat aan het geloof werd gehecht. In 1981 waren er van de negen onderzochte landen drie landen waar de bevolking minder belang hechtte aan God dan de Nederlandse bevolking. Van de 11 onderzochte landen in 1990 en 1999 waren er respectievelijk vier en vijf waar de bevolking minder belang hechtte aan God.

6.3 Conclusie

Ook voor Europa als geheel is het lastig een volledig beeld te schetsen van individualisering. Dit komt mede doordat veel data niet te vinden waren. Zowel voor veel landen, als voor veel perioden zijn geen data beschikbaar. Doordat de gebruikte periode en de gebruikte indicatoren per land nogal verschillen is het vergelijken van de landen en het trekken van een algemene en valide conclusie niet eenvoudig.

Met behulp van de tabel 6.6 is een poging gedaan dit toch nog te doen. In deze tabel is weergegeven welke indicatoren zijn bekeken en over welke periode deze indicatoren zich uitstrekken. Daarnaast is te zien in welk percentage van de onderzochte EU12 landen (excl. Nederland) deze indicatoren individualisering aangeven. In de laatste kolom is vervolgens weergegeven of deze indicatoren in Nederland individualisering doen vermoeden.

Te zien is dat de indicatoren die religie en 'woonkarakteristieken' beschrijven inderdaad individualisering suggereren in de EU12. Hetzelfde geldt voor de veranderende samenlevingsverbanden, hoewel dit slechts gebaseerd is op een onderzoek uit één EU12 land. Het dalende lidmaatschap van politieke partijen en religieuze organisaties lijkt tevens individualisering aan te tonen. Bij deze factoren valt op dat Nederland in de jaren vijftig nog een hoge graad van institutionalisering kende. Dit nam echter snel af vanaf de jaren zestig. Hierdoor was Nederland in de jaren tachtig sterker ge-deinstitutionaliseerd dan het Europees gemiddelde. Ook het toenemende belang dat aan "zelfstandigheid" wordt gehecht bij de opvoeding lijkt individualisering aan te tonen. Bij de overige indicatoren zijn er geen duidelijke aanwijzing voor individualisering, of bestaan die aanwijzingen er slechts bij maximaal de helft van de onderzochte landen

Uiteindelijk zijn er van de elf indicatoren zes, die duidelijk individualisering in Europa aangeven. Dit zijn indicatoren die bij 80% of meer van de landen individualisering aangeven. Deze indicatoren, die zich richten op de huishoudensgrootte, de éénpersoonshuishoudens, de duurzame samenlevingsverbanden, lidmaatschap van politieke partijen, het belang dat wordt gehecht aan zelfstandigheid bij de opvoeding van kinderen en het belang dat aan God wordt gehecht. Bij de indicatoren lidmaatschap van politieke partijen en lidmaatschap van vakbonden wordt de afname in het ene land weer gecompenseerd door een toename in het andere land. Het stijgende lidmaatschap van vrijwilligersorganisaties lijkt duidelijk tegen de hypothese van individualisering in te gaan. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat er ook een verschuiving kan hebben plaatsgevonden van organisaties die een grote invloed hebben op het dagelijks leven, naar organisaties die dit niet hebben.

De toenemende binding met religieuze organisaties en de steeds latere leeftijd waarop jongeren de laatste jaren uit huis gaan lijken niet op individualisering te duiden. De laatste is wellicht nog te verklaren doordat jongeren ook in het ouderlijk huis betrekkelijk autonoom kunnen leven. Aangezien er één indicator meer is die individualisering duidelijk aangeeft ten opzichte van de indicatoren die niet of nauwelijks individualisering aangeven mogen we stellen dat individualisering in de EU12 (in beperkte mate) is opgetreden.

Tabel 6.6: Conclusies*

<i>Indicator</i>	<i>Periode</i>	<i>Percentage landen dat individualiseert uitgaande van de indicator.</i>	<i>Individualisering in Nederland?</i>
Huishoudensgrootte	Tot 1990	100	Ja
Een persoonshuishoudens	1945-2000	100	Ja
Leeftijd verlaten ouderlijk huis	1982-2000	0	Nee
Duurzame samenlevingsverbanden	1945-2001	100	?
Lidmaatschap politieke partijen	1960-1990	80	Ja
Lidmaatschap vakbonden	1950-1995	50	Ja
Lidmaatschap religieuze organisaties	1981-1999	50	Ja
Lidmaatschap vrijwilligersorganisaties	1981-1999	33	Nee
Belang aan onafhankelijkheid in opvoeding	1981-1999	80	Ja
Belang van geloof in dagelijks leven	1981-1999	90	Ja

* Bij data over Duitsland als geheel zijn de resultaten aan zowel Oost- als West-Duitsland toebedeeld

Uit deze tabel is op te maken dat individualisering inderdaad is opgetreden in Europa. De inhoudsvaliditeit houdt, door eerder beschreven beperkingen, echter te wensen over.

In tabel 6.7 worden de uitkomsten per land samengevat, hieruit wordt duidelijk dat lang niet in elk land individualisering in dezelfde mate plaatsvond. De betrouwbaarheid van de uitkomsten worden wel negatief beïnvloed doordat de gebruikte indicatoren per land verschillen. Zo is het mogelijk dat een land dat qua individualisering eigenlijk vergelijkbaar is met een ander land, hoger scoort op de "schaal van individualisering", alleen doordat er verschillende, meer of minder indicatoren zijn gebruikt.

Tabel 6.7: Individualisering per land

Land	Percentage indicatoren dat individualisering aangeeft	Aantal gebruikte indicatoren
België	38%	8
Oost-Duitsland	80%	5
West-Duitland	57%	7
Denemarken	71%	7
Frankrijk	67%	9
Griekenland	100%	1
Ierland	67%	6
Italië	42%	7
Luxemburg	100%	1
Nederland	78%	9
Portugal	50%	6
Spanje	80%	5
Verenigd koninkrijk	88%	8
Gemiddeld	71%	6

Te zien is dat er in België en Italië meer indicatoren zijn die geen individualisering aangeven dan indicatoren die wel individualisering aangeven. In deze landen is algehele individualisering dan ook niet aannemelijk. In Spanje zijn er evenveel indicatoren die individualisering aangeven dan die het tegendeel aantonen. In alle overige landen lijkt er voldoende reden te bestaan om te veronderstellen dat individualisering inderdaad heeft plaats gevonden. Nederland kenmerkt zich door een redelijk hoge mate van individualisering, die alleen door het Verenigd Koninkrijk en Spanje wordt overtroffen. Ondanks de geschetste problemen met betrekking tot de gebruikte data mogen we toch concluderen dat individualisering inderdaad is opgetreden in Europa.



HOOFDSTUK 7: VERKLARINGEN

In dit hoofdstuk zal de volgende deelvraag centraal staan:

Deelvraag 5: Hoe is het proces van individualisering te verklaren?

In het volgende hoofdstuk zal een zo volledig mogelijk beeld te verschaft worden van de verklaringen voor het proces van individualisering. Tijdens de zoektocht naar verklaringen werd al snel duidelijk dat de meeste aangedragen verklaringen een tamelijk vaag karakter hadden. Ook Felling et. al. (2000) onderstrepen dit. Het grote aantal auteurs dat zij noemen in het boek "individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw" dragen nauwelijks "echte" verklaringen aan voor het proces van individualisering. Er zouden wel "schijnverklaringen" zijn maar deze zouden niet of nauwelijks empirisch getoetst zijn. Ze hebben dus meer het karakter van hypothesen dan van verklaringen. Aangezien het aantal empirisch getoetste verklaringen uitermate beperkt is zullen we in dit hoofdstuk ook de meest dominante verklaringen noemen die niet empirisch zijn getoetst. Gestart zal worden met een verklaring vanuit de rationalisering. Hierna zal de rol van religie, ontwikkelingsniveau, technologie, sociale mobiliteit, scholingsniveau, marketing, functionele differentiatie en de dominante tijdsgeest worden besproken. Afgesloten zal worden met een verklaring door middel van Cohorteffecten.

7.1 Modernisering

Modernisering wordt door veel auteurs (Schabel (2004), Ester et. al. (1993) en Felling et. al. (2000)) gezien als een belangrijke verklaring voor individualisering. Gedurende het proces van modernisering worden steeds handelingen het gevolg van een rationele afweging, terwijl het belang van tradities, gewoontes en emoties afnemen. Modernisering is een proces dat zich vanaf de middeleeuwen heeft afgespeeld in westerse samenlevingen. Het proces is gelijk aan wat Weber omschrijft als rationalisering. Modernisering bestaat uit een aantal maatschappelijke processen. Het eerste proces heeft betrekking op economische processen het tweede op de politieke en sociale structuur. Daarbij moet men denken aan verstedelijking en de invoering van een democratisch regeringsstelsel, de secularisering en de verandering van politieke opvattingen en waarden (Schnabel 1999).

De modernisering is volgens veel auteurs op gang gekomen na de Franse revolutie (1789-1799) en de hier op volgende verlichting. Van de drie kernpunten van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn de eerste twee volgens Schnabel aan te wijzen als kernpunten van de individualisering. Vrijheid zou namelijk gezien moeten worden als privacy, zelfontplooiing en autonomie. Gelijkheid zou staan voor gelijkwaardigheid, wederzijds respect en verantwoordelijkheid. Oorspronkelijk hadden de idealen van de Franse revolutie vooral raakvlak met de relatie tussen individu en staat (staatsvorming). Uiteindelijk hebben de idealen echter een veel bredere impact gehad. De waarden zouden zijn doorgedrongen tot de basis waarden van het individu. De manier waarop individuen naar de wereld kijken zijn grotendeels bepaald door de basis waarden van de Franse revolutie. In andere woorden: Ook de hedendaagse relatie tussen maatschappij en individu zou er door gevormd zijn. Duidelijk te zien is bijvoorbeeld dat het belang dat aan vrijheid en gelijkheid gehecht wordt is toegenomen. (Schnabel 2004). Het is duidelijk dat dit deel van modernisering een "vruchtbare" ondergrond is voor individualisering.

Naast de Franse revolutie is ook de industriële revolutie zeer belangrijk geweest in het proces van modernisering. Waar de Franse revolutie vooral invloed had op de politieke en sociale structuur had de industriële revolutie invloed op de economische processen. De kleinschalige arbeid, die in de middeleeuwen zo vanzelfsprekend was, veranderde in een efficiëntere en meer kapitalistische productiewijze. Hierdoor werden individuen steeds minder direct afhankelijk van elkaar (Schnabel 2004).



Volgens Nisbet (1976 in Felling 2001) zorgden beiden revoluties er voor dat het individu bevrijd werd van de beperkingen van de gemeenschappelijke structuren. Hierdoor ontstond er een hogere mate van keuze vrijheid. Meer en meer konden individuen zelf hun levensloop invullen. Uitgaande van de gebruikte definitie van individualisering in het rapport van Schnabel, die ook in deze scriptie wordt gehanteerd, zorgden beide revoluties voor individualisering.

Het proces van modernisering, heeft zich na het inzetten van de revoluties door ontwikkeld. Het proces is echter niet in een vast tempo voortgeschreden. Felling et al (2000) omschrijven het zelfs als een proces vol versnellingen en vertragingen. In de jaren 60 zou het moderniseringsproces in een stroomversnelling zijn gekomen. Beck (1986/1992) noemt dit de "sekundaire individualiseringsschub". Hij stelt dat het proces van individualisering al decennia lang aan de gang was in West Europa maar het in de jaren 60 een stroomversnelling doormaakte. De reden dat individualisering pas in de jaren zestig snel toenam is mogelijk dat er op dat moment sprake was van een sterk toenemende welvaart, mobiliteit en opleidingsniveau. Meer hierover volgt in de paragrafen 7.4, 7.5 en 7.6. Dat de individualisering zich in de jaren zestig sterk heeft ontwikkeld lijkt dus mede te verklaren door rationalisering. Empirisch onderzoek over de samenhang tussen individualisering en modernisering komt van Felling et. al. Zij onderzochten in hoeverre modernisering een verklaring was voor individualisering in Nederland tussen 1990 en 2000. Zij kwamen tot de conclusie dat modernisering een belangrijke oorzaak is van wat zij beschrijven als: "culturele individualisering". Felling et. al verwachtten dat dit verband ook in eerdere periodes op gaat. Aangezien in de onderzochte periode privatisering niet optrad werd er geen verband gevonden tussen privatisering en modernisering.

De indicatoren die een beeld geven van het belang, dat aan het geloof en aan zelfstandigheid wordt gehecht kunnen worden gezien als deel van culturele individualisering. Maar ook de verdeling in zetels tussen liberale, conservatieve en socialistische partijen valt onder culturele individualisering.

7.2 Technologie

Zeer sterk verwant aan modernisering zijn de ontwikkelingen op technologisch gebied. Het individualiseringsproces is volgens Heelas (1996) in sterke mate gestimuleerd door de opkomst van technologisch communicatieve innovaties. Hierbij moet men denken aan radio maar in veel sterkere mate de televisie. Door deze communicatie middelen kon iedereen in contact worden gebracht met andere (sub) culturen die elk getypeerd konden worden door hun eigen normen en waarden systemen. Hierdoor zouden de waardesystemen van het individu op zijn minst worden gerelativeerd. Privatisering kan hierdoor optreden; men beschouwt de waarde systemen van de eigen groep immers niet langer meer als vanzelfsprekend. Ook Felling et. al. en Bank (1994) kennen de televisie een belangrijke rol toe in het individualiseringsproces. Schnabel stelt dat door de komst van de TV de bevolking meer en meer in contact gebracht wordt met andere ideeën, normen, waarden en leefstijlen. Ook kritiek op de huidige maatschappij of de eigen groep en hetgeen deugdelijk en ondeugdelijk was kon steeds beter verspreid worden.

Naast de opkomst van de televisie is ook de opkomst van de auto in de jaren zestig van groot belang geweest. Hierdoor was het onder meer mogelijk om op grotere afstand van het werk te wonen. Het aantal woon werk kilometers steeg, maar ook in de vrije tijd werden er steeds meer kilometers afgelegd. Vanaf de jaren zestig nam het auto bezit toe. Er wordt dan ook wel gesproken over de "transport revolutie" in de jaren 60. Beck (1986/1992) noemt de toename van de ruimtelijke mobiliteit als een belangrijke reden voor de toenemende individualisering in de jaren 60. Steck en Kalfs, de schrijvers het SCP rapport "Altijd weer die auto!" uit 2001 ondersteunen de veronderstelling dat autobezit en autogebruik samenhangt met individualisering. Hoewel in dit rapport gesteld wordt dat autobezit de individualisering stimuleert en faciliteert, wordt het niet geheel duidelijk hoe de oorzaak gevolg relatie precies is. Of autobezit voor individualisering heeft gezorgd of dat individualisering ook een belangrijke factor is bij de verklaring van het stijgende autobezit is onduidelijk. Waarschijnlijk is het een combinatie van beiden. In "Altijd weer die auto!" wordt gesteld dat de auto als

vervoersmiddel zeer goed aansluit bij het individualiseringsproces en de wens om onafhankelijk te zijn. Het stijgende autobezit zorgt volgens hen voor stijgende zelfstandigheid; men heeft meer autonomie over de plaats waar men zich (tijdelijk) wil bevinden. Daarnaast zou het stijgende autobezit passen in de trend van privatisering van consumptiegoederen waarbij iedereen zijn eigen goederen heeft (eigen PC, TV, enz). Tenslotte zou het stijgend auto bezit, en de hierdoor veroorzaakte stijgende mobiliteit er voor gezorgd hebben dat sociale netwerken zich hebben uitgebreid (Timmer 1998). Hierdoor hebben individuen steeds meer contacten buiten de directe leefomgeving, terwijl het belang van de directe omgeving (zoals burens) is afgenomen. Dit zorgt er voor dat men meer in contact kan komen met anders denkenden, dit stimuleert individualisering.

Men kan de rol van technologie nog verder door trekken. Zo is de komst van “de pil” in 1962 in Nederland (1960 geïntroduceerd in VS) van groot belang geweest voor de autonomie van de vrouw. Door de pil kon de vrouw zelf, op betrouwbare wijze de vruchtbaarheid reguleren. In de beginjaren van de pil waren andere wijzen van anticonceptie slecht beschikbaar. Condooms waren destijds alleen beschikbaar bij organisaties als de Rutgershuizen en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming. Of “onder de toonbank” bij enkele drogisten (Ankeren 2008). De pil stimuleerde de mogelijkheid tot een “keuze biografie” doordat het krijgen van kinderen steeds meer een keuze werd. Het ontstaan van een keuze biografie is volgens Schnabel (1999) een wijze waarop individualisering zich openbaart op persoonlijk vlak. Centraal staat dat men in toenemende mate kan bepalen hoe men het leven indeelt. Veel minder zaken zijn vooraf bepaald door bijvoorbeeld de tradities of normen van de groepering waar men deel van uit maakt.

7.3 Rol van Religie

Religie is een belangrijke factor in het proces van individualisering. Veel auteurs noemen religie als de meest bepalende factor in het proces. Lukes (1973) is hiervan wellicht de bekendste. De drie belangrijkste ontwikkelingen met betrekking tot religie zijn de opkomst van het Christendom, de Reformatie (afplitsing van protestante kerken van Katholieke) en de afname van de populariteit van het Christendom. Het Christendom past goed bij een individualiserende samenleving, hoewel sommige religies die voor de opkomst van het Christendom populair waren ook aansloten bij individualiserende tendensen. Het Christendom dat na de Reformatie ontstond past beter bij een individualiserende samenleving dan het geloof voor de Reformatie. De afwezigheid van een religie past echter nog beter bij een individualiserende samenleving. In de volgende paragraaf zal deze veronderstelling worden toegelicht. Vanaf het bestaan heeft het Christendom volgens Lukes (1973) een belangrijke bijdrage geleverd aan het ontstaan van de individualisering. Lindsay omschrijft “de hoogste en intrinsieke waarde of waardigheid van het individu” als kernwaarde van het Christendom. Deze waarde is volgens hem een grote motor geweest bij de ontwikkeling van de individualisering. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Jodendom waar niet het individu maar het volk Israël de belofte van de trouw van God ontvangen heeft (Lukes 1973). Daarnaast wordt in de bijbelboeken gepleit voor gelijkheid onder de Christenen.

De Reformatie zou het Christendom beter laten passen bij een individualiserende samenleving. Dit proces vond in de 16^e eeuw plaats. Ten tijde van Luther (1483-1546) en Calvijn (1509-1564) had de Katholieke (en enige christelijke) kerk een zeer grote macht over de leefwereld van het individu. De Katholieke kerk moest gezien worden als, intermediair tussen de mens en God. Deze intermediair was nodig om verlossing te ontvangen. Luther en Calvijn kwamen in opstand tegen dit hiërarchische kerkapparaat dat zijn centrum in Rome kende. Luther en Calvijn benadrukten de individuele band met God. Luther stelde dat alle christenen priesters zijn, omdat ze het geloof hebben, dezelfde sacramenten hebben. Daarom moest iedereen zelf in staat zijn te beoordelen wat goed en slecht is in het geloof. Calvijn stelde dat mensen alle verantwoording niet aan mensen, maar aan God moesten afleggen (Woolf 1952). Dit is dan ook de reden waarom Luther met zijn vertalingen begon van de Latijnse bijbelboeken in het Duits. Op deze manier konden individuen zelf de bijbel lezen, en zelf de boeken interpreteren. Ze waren hierdoor minder afhankelijk van de centrale interpretatie van de bijbel en waardoor de geloofsautonomie steeg. Verder pleitten de

kerkhervormers voor andere hervormingen die niet verder zullen worden besproken. Het moge duidelijk zijn dat de personen die Luther volgen een hogere autonomie hebben in het geloof dan de Katholieken. (Lukes 1973). Door deze hogere autonomie paste het geloof dat na de Reformatie ontstaan is beter bij een individualiserende samenleving dan het Katholieke geloof.

De meest recente ontwikkeling in de Europese religieuze voorkeur is de afname van het aantal gelovigen. Hierdoor zou het wereldbeeld van de bevolking nog beter aansluiten bij een individualiserende samenleving. Lukes (1973) wijst de afname van het aantal gelovigen dan ook aan als een belangrijke oorzaak van, wat hij noemt 'ethisch individualisme'; een begrip dat zeer sterk verwant is aan het door ons gebruikte begrip privatisering. Mensen die niet in een God geloven worden ook niet meer gestuurd door religieuze richtlijnen. Hierdoor neemt de autonomie toe en hiermee de privatisering. Het sturende karakter van de vroeger zo belangrijke intermediaire groepering Kerk vermindert dus.

Maar de afname van het aantal gelovigen zorgt ook voor de-institutionalisering. Mensen sluiten zich steeds minder aan bij organisaties van religieuze grondslag, die hierdoor minder belangrijk worden in de samenleving. Deze organisaties strekken zich vaak verder uit dan de directe kerkelijke omgeving. Zo stellen Ultee, Aarts en Flap (2003) dat de sterke afname van het lidmaatschap van politieke partijen in Nederland voor een groot deel te verklaren is door de secularisering. De Nederlandse politiek kenmerkte zich volgens hen door een grote gebondenheid aan Kerken. Daarnaast zorgt de afname van de religiositeit voor een toename van de heterogenisering. Niet langer zijn er uniforme regels waar iedereen zich aan dient te houden om zo in goede verhouding te staan met God. Hierdoor gaan personen zelf op zoek naar hun individuele normen- en waardepatroon, weliswaar rekening houdend met de cultuur waarin men zich bevindt. Hierdoor zal er een grotere diversiteit aan normen en waardepatronen ontstaan. Er is wel wat kritiek te geven op deze theorie. De belangrijkste is dat het niet zeker is of de veranderingen van het wereldbeeld/de religie van individuen de oorzaak is van individualisering. Goed mogelijk is ook dat de dominante religie verandert om zo beter te passen bij een samenleving die individualiseert.

7.4 Welvaart

Schnabel (1999) schrijft dat de wens naar individualisering al lang bestond voordat het proces daadwerkelijk optrad. De rationalisering was hier onder meer debet aan. De reden dat het proces destijds nog niet op gang gekomen was, is dat er aan bepaalde voorwaarden moet worden voldaan voordat de samenleving daadwerkelijk individualiseert. Schnabel noemt welvaart de belangrijkste voorwaarde voor individualisering. Volgens Schnabel kan er alleen individualisering optreden in een samenleving die niet meer afhankelijk is van het individu. Hiermee bedoelt hij dat het er sprake moet zijn van een samenleving waarin mensen niet langer direct en totaal van elkaar afhankelijk zijn. In plaats daarvan hebben mensen elkaar "een beetje" nodig. Er is echter niemand die geheel afhankelijk is van anderen in zijn bestaan. Hiervoor moeten volgens Schnabel een aantal zaken aanwezig zijn in de samenleving. Ten eerste noemt hij arbeidsverdeling maar ook specialisatie zou een vereiste zijn. Bovendien hoort hierbij nog een hoge goederenproductie en hoog niveau van gemeenschapsvoorzieningen. Deze zaken kunnen volgens hem alleen optreden in een welvarende samenleving (Schnabel 1999). Schnabel noemt welvaart echter niet een factor die de loop van het proces van individualisering kan verklaren. Zodoende hoeven schommelingen in de welvaart niet te zorgen voor een toe- of afname van individualisering. Een empirische toetsing levert Schnabel echter niet. Of individualisering op moet treden in elke welvarende samenleving is volgens Schnabel (1999) nog niet geheel duidelijk, hoewel er wel auteurs zijn die dit beweren. Schnabel geeft aan dat de individualisering in West-Europa alleen mogelijk was door de sterk stijgende welvaart in de jaren na de oorlog. Deze visie wordt onder meer ondersteund door Felling et. al. Volgens Felling et. al. is het te verklaren dat de individualisering zich vanaf de jaren zestig snel begon te ontwikkelen. De reden voor de individualisering zou zijn dat de bevolking voor het eerst in de geschiedenis voldoende geld hadden om zelf keuzes te maken en zo hun bestaan vorm te geven (Felling et. al. 2000).

Ook Beck (1986/1992) geeft aan dat de stijgende welvaart een zeer belangrijke factor is om het proces van individualisering te kunnen verklaren. Dat het economisch goed ging met Nederland en West-Europa blijkt wel uit de groeicijfers (zie bijlage 7.3). de jaren 50 tot 73 gingen gepaard met een historisch hoge (nominale) economische groei. In 1963 en 1984 vond er daarnaast een loonexplosie plaats in Nederland.

7.5 Sociale mobiliteit

Beck (1986/1992) noemt behalve de ruimtelijke mobiliteit ook de sociale mobiliteit als reden voor individualisering. Beck stelt dat individualiserende samenlevingen zich kenmerken door zogenaamde “risk-biographies”. Dit is een begrip dat vergelijkbaar is met de “keuzebiografie” van Schnabel. Ook hierbij staat het zelf invullen van de levensloop centraal. Door de stijgende sociale mobiliteit was het vanaf de jaren zestig steeds beter mogelijk de eigen biografie in te vullen. Wie “voor een dubbeltje geboren was” kon steeds makkelijker “een kwartje” worden. Ook hierdoor steeg de individualisering op persoonlijk vlak. Een toetsing van deze verklaring heb ik nergens kunnen vinden.

7.6 Scholingsniveau

Ook zou de stijging van het opleidingsniveau, of specifieker, de afname van het analfabetisme van groot belang zijn geweest. Dit blijkt uit publicaties van Schnabel 1999. In (deels) ongeletterde samenlevingen zou het belang van de tradities zeer hoog zijn. Het individu heeft hierdoor geen kans om zich van deze tradities los te maken zonder dat er “atomisering” optreedt. Met dit laatste begrip wordt het volledig wegvallen van sociale contacten bedoeld. In geletterde samenlevingen bestaat er vaak wel de mogelijkheid om los te komen van de tradities, en zo meer autonomie over het eigen leven te krijgen, zonder dat atomisering optreedt. In geletterde samenlevingen is mond op mond communicatie bovendien niet langer de enige manier om overtuigingen en kennis over te brengen. Door het Schrift kunnen denkbeelden en kennis over grotere afstand en tijd zonder “ruis” worden getransporteerd. Al in de Griekse oudheid was de geletterdheid één van de motoren van de individualisering. Daarbij moet wel vermeld worden dat de individualisering een veel sterker elitair karakter had dan de individualisering in de twintigste eeuw (Schnabel 1999). Daarnaast is het stijgende scholingsniveau een motor geweest voor de rationalisering (zie par 7.1). Doordat er meer kennis van de wetenschap kwam werden meer zaken rationeel bekeken en steeg de modernisering. In Nederland zette de onderwijsexpansie zich door in de jaren zestig (Felling 2000). Ook het onderwijsniveau is dus een mogelijke factor bij het verklaren van de stijgende individualisering vanaf de jaren zestig. Ook deze verklaring is echter nooit empirisch getoetst.

7.7 Marketing

Een andere oorzaak is volgens Felling et. al. (2000) de “marketing strategie van het kapitalisme”. In een dergelijke strategie streven producenten naar een alsmaar grotere afzet van hun goederen. Door dit streven zou er een cultuur van massaconsumptie zijn ontstaan. Daarbinnen heeft iedereen recht, maar ook de autoriteit om alle aankoopbeslissingen zelf te maken. Als gevolg hiervan zou de georganiseerde cultuur worden gedevalueerd, maar nog belangrijker, zou het individu gewend raken dat hij zelf keuzes mag maken. Daarbij moet men niet alleen denken aan producten maar ook aan religie, normen, waarden en politieke voorkeuren. Op deze manier kan men zelf de richting bepalen die men inslaat in het eigen leven. De keuzes kunnen niet langer worden verklaard door het lidmaatschap van een bepaalde groep. Ook de marketingstrategie van het kapitalisme zou op deze manier zorgen voor toenemende privatisering en heterogenisering van opvattingen.



7.8 Tijdsgeest

De tijdsgeest is de wijze waarop individuen denken en handelen in een bepaalde periode. Wanneer we naar individualisering kijken moeten we deze tijdsgeest bestuderen. Uit de vorige hoofdstukken is al naar voren gekomen dat in de jaren zestig het individualiseringsproces een grote sprong heeft genomen. Ook hebben we gezien dat na 1980 die groei afnam.

Zowel de periode waarin de individualisering op gang kwam als de periode waarin het proces afzwakte moeten we onderzoeken wanneer we zoeken naar verklaringen. Specifieker: Wat gebeurde er nu precies met de tijdsgeest op het moment dat de individualisering op gang kwam en wat gebeurde er toen deze stijging weer afzwakte? In deze paragraaf zullen we twee belangrijke processen bespreken. De eerste is de culturele revolutie in de jaren 60 en 70. De tweede is veranderende moraal in de jaren 80. Een belangrijke achtergrondfactor voor het proces van individualisering wordt ook wel de culturele revolutie genoemd. Felling et. al. beschrijven de culturele revolutie als de periode in de jaren 60 en 70 waar alle normen en waarden ter discussie kwamen te staan. Grote culturele veranderingen traden op in deze periode, zo werd de bevolking minder volgzaam en kritischer op het gezag (Felling et. al. 2000). De tradities van verschillende generaties werden binnen twintig jaar verlaten (Verwey 1989). Het individu kon dus steeds meer keuzes zelf maken; een kernpunt van individualisering. Deel van de culturele revolutie was de ontzuiling. Ontzuiling is een proces dat veel te maken heeft met individualisering. Zo zijn veel indicatoren die de verzuiling meten gelijk aan de indicatoren die de-institutionalisering of privatisering meten. Te denken is onder meer aan het percentage van de bevolking dat lid is van kerken en vakbonden. De vraag is of ontzuiling gezien moet worden als een deel van de individualisering of als oorzaak van de individualisering. In deze scriptie zullen we er van uitgaan dat het twee factoren zijn met een zeer sterke samenhang.

Verweij (1980) komt met een verklaring waarom er in de jaren tachtig een afvlakking van de individualisering heeft plaatsgevonden. De grootschaligheid van verenigingen, bedrijven en overheidsinstellingen zou het intieme leven in het eigen vertrouwde milieu hebben bedreigd. Daarnaast zou er sprake zijn van een economisch slechtere periode, met de daarbij behorende ruime arbeidsmarkt en geringer worden de maatschappelijke kansen voor jongeren. Het WRR rapport "Wegen Naar 2000" geeft aan dat als reactie op deze ontwikkelingen in de jaren 80 een grotere behoefte aan geborgenheid komt. Arbeid wordt minder belangrijk in de ogen van de burgers in plaats daarvan wordt er meer aandacht besteed aan het gezin en de directe woonomgeving. Dit uit zich onder meer in een grotere behoefte aan deeltijdbanen en zorgverlof. Ook op seksueel vlak verschoof de nadruk naar geborgenheid en gebonden seksualiteit.

7.9 Generaties

De meeste van de eerder genoemde verklaringen zijn aan te merken als periode effecten. Dat wil zeggen dat het proces van individualisering wordt verklaard door de "kenmerken" van een bepaalde periode. De belangrijkste eerder genoemde periode effecten gingen bijvoorbeeld uit van economische en technologische kenmerken van een bepaalde periode. Deze kenmerken zouden invloed hebben op alle generaties die op dat moment in de samenleving leefden.

Naast periode effecten bestaan er echter levenscycluseffecten. Hierbij gaat men er van uit dat iemands waarde-oriëntaties (deels) afhankelijk zijn van de levensfase waarin men zich bevindt. Te denken is bijvoorbeeld aan: kindertijd, studententijd, zelfstandige periode zonder kinderen, periode met kinderen, de periode waar de kinderen het huis uit zijn en tenslotte de periode waarin van het pensioen wordt genoten. In de samenleving kunnen levenscyclus effecten optreden wanneer de samenstelling van de bevolking verandert. Dit is het geval wanneer de verhouding van personen in de verschillende levenscycli verandert (Becker 1992).

Er zijn echter auteurs die stellen dat veranderingen in waarde-oriëntaties nooit geheel te verklaren zijn uit periode- en levensfase effecten. Zij stellen dat verklaringen van veranderende waarde patronen vooral gezocht moeten worden in de opkomst van jongere



generaties met nieuwe waarde patronen. Om het wetenschappelijk te zeggen: men moet zich richten op Cohort effecten. Deze theoretici gaan er van uit dat de waardepatronen ontstaan in de zogenaamde formatieve periode van jongeren. Deze periode start omstreeks het 10e levensjaar en eindigt omstreeks en 25^{ste} levensjaar. Na deze tijd zouden de waardepatronen ongeveer stabiel moeten zijn. De Graaf (1988) is een aanhanger van de cohort effecten en onderscheidt twee hypothesen. De eerste is de sterke socialisatie hypothese. Deze hypothese stelt dat waarde patronen na de formatieve periode in zijn geheel niet meer kunnen veranderen. De zwakke socialisatie hypothese stelt dat na de formatieve periode de waarde-oriëntaties wel kunnen veranderen. Cohort effecten zouden echter sterker zijn dan periode- en levenscyclus effecten. Net na de tweede wereld oorlog was er sprake van een grote bevolkingsgolf. Volgens Felling et. al. zou deze generatie zijn stempel drukken op de jaren zestig en zeventig. Deze generatie kende hun formatieve jaren in een periode van grote economische groei, stijgende ruimtelijke, sociale mobiliteit en nieuwe technologische innovaties. Deze zaken, die Beck noemt als oorzaak van de individualisering, hebben de baby-boom generatie dus gevormd. Volgens Felling et. al. (2000) zou de babyboom generatie dominant worden vanaf de jaren 60. Op het zelfde moment dat de babyboomers, die dus gevormd zijn door individualisering stimulerende factoren, dominant werden steeg de individualisering het snelst. Te veronderstellen is dan ook dat deze generatie de grote motor is geweest achter de individualisering. Publicaties die cohort verklaringen aandragen voor het proces van individualisering heb ik echter niet kunnen vinden.



7.10 Conclusie:

De belangrijkste verklaringen van het proces van individualisering zijn in dit hoofdstuk beschreven. De meeste verklaringen zijn echter globaal. Ze benoemen de achterliggende oorzaak. In sommige gevallen verklaarden ze hiermee het startpunt van de individualisering. Zo geven de modernisering, technologische ontwikkelingen, toenemend scholingsniveau en mobiliteit en cohorteffecten aan waarom het proces zich in de jaren zestig en zeventig zo snel heeft ontwikkeld. Ook is de tijdsgeest van de jaren 80 een reden waarom individualisering af kon vlakken in deze periode. Kort zullen de verklaringen hieronder worden samengevat.

Als eerste werd in dit hoofdstuk modernisering als oorzaak aangedragen. Gesteld werd dat dit proces, ingezet door de industriële en Franse revolutie, zorgde voor de bevrijding van gemeenschappelijke structuren. Het zorgde dus voor individualisering. De rationalisering heeft vanaf de jaren 60 een snelle ontwikkeling doorgemaakt. Ook het Christelijk geloof is van belang geweest bij het proces van individualisering. Ten eerste is het christelijk geloof altijd al een geloof dat uitging van de autonomie van het individu. Ten tijde van de Reformatie is deze autonomie nog versterkt waardoor het geloof beter in een individualiserende samenleving past. Maar ook de meest recente ontwikkeling, de afnemende populariteit van het christelijk geloof, heeft directe gevolgen voor de individualisering. Doordat de geloofsnormen niet langer bepalend waren nam de autonomie, privatisering en heterogenisering toe. Maar ook de de-institutionalisering is deels te verklaren met de secularisering.

Het stijgende ontwikkelingsniveau en welvaart zijn bovendien van groot belang geweest voor de individualisering. Door het stijgende ontwikkelingsniveau zijn individuen minder direct afhankelijk van elkaar. Door de stijgende welvaart in de jaren 60 zou het voor individuen voor het eerst in de geschiedenis mogelijk zijn om zelf vorm te geven aan hun bestaan.

Daarnaast is de opkomst van nieuwe technieken van groot belang geweest. Daarbij moet men denken aan communicatie middelen zoals de TV, waardoor individuen in aanraking kwamen met waardepatronen van buiten de directe omgeving. Maar ook de toenemende ruimtelijke mobiliteit, veroorzaakt door het stijgende autobezit, heeft individualisering gestimuleerd. Bovendien heeft de komst van de pil het individualiseringsproces gestimuleerd.

Verder zijn het stijgende scholingsniveau en de toenemende geletterdheid van invloed geweest. Hierdoor nam niet alleen de rationalisering toe, het werd ook beter mogelijk om "zonder ruis" kennis en overtuigingen via schrift over te dragen. Maar ook de door de marketing gestimuleerde consumptie cultuur heeft verklarende kracht. Door de "marketing cultuur" zou men gewend raken aan het maken van keuzes en het kiezen van richting voor het eigen leven. Bovendien moet rekening gehouden worden met de stijgende sociale mobiliteit. Hierdoor nam de mogelijkheid tot keuzebiografieën toe. Maar individualisering moet ook gezien worden in de tijdsgeest van de afgelopen 50 jaar. Zo vond er in de jaren 60 en 70 de culturele revolutie plaats, waarin alle tradities, normen en waarden ineens ter discussie stonden. In de jaren 80 ontstond er echter weer meer behoefte aan veiligheid en nestwarmte.

Het proces van individualisering is echter ook te verklaren door cohorteffecten. Door het dominant worden van de baby-boomers, die zijn opgegroeid in een tijd die individualisering, stimuleerde zou het proces van individualisering zo sterk hebben plaatsgevonden in de jaren 60 en 70. Al met al zijn er veel verklaringen aan te dragen. Welke het meest invloed heeft gehad is echter niet duidelijk. De start van het proces is daarnaast goed te verklaren, de ontwikkeling is dit niet.

HOOFDSTUK 8: CONCLUSIE EN DISCUSSIE

In dit deel zal deze scriptie kort worden samen gevat en zal aangegeven worden op welke vlakken de zwakke punten van het eigen onderzoek liggen. Tenslotte zullen suggesties worden gedaan voor vervolgonderzoek.

Zoals vele andere auteurs al aangaven is het vinden van één correcte definitie van individualisering lastig. Individualisering is een begrip dat door veel auteurs, telkens op een andere wijze wordt gebruikt. Centraal staat vrijwel altijd de toenemende (keuze) vrijheid en onafhankelijkheid van het collectief of het afnemende belang van intermediaire organisaties. De definitie van Jansweijer (1987) is uiteindelijk gebruikt in deze scriptie. Jansweijer stelt het volgende:

Individualisering is het proces waarin de afhankelijkheid van het individu, zowel economisch als in normatieve zin, verlegd wordt van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen anonieme verbanden via partiële relaties, met als gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijk wordt, en dat niet zozeer de invloed, alswel het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert.

Er is gekozen om individualisering op twee manieren te meten. De eerste is op basis van de de-institutionalisering. Hier wordt gekeken naar de binding van individuen met instituties. Het begrip instituties is breed, het strekt zich uit van het gezin of samenlevingsverband tot (traditionele) organisaties als vakbonden of kerken. Daarnaast is er gekeken naar de waarde-oriëntaties van de bevolking. Hierbij ging het er om welk belang er wordt gehecht aan individualisering en in hoeverre individuen gestuurd worden door groepen in de samenleving. Ook wordt gekeken in hoeverre de bevolking eensgezind is wat betreft normen en waarden.

In Nederland viel op dat de de-institutionalisering zich sterk heeft ontwikkeld. Vooral in de jaren zestig en zeventig trad het proces sterk op. De bezetting per huishouden werd kleiner en jongeren gingen vaker het “zelfstandig kunnen zijn” vaker aan als de belangrijkste reden om het ouderlijk huis te verlaten. Maar ook het lidmaatschap van de traditionele organisaties; vakbonden, kerken en politieke partijen daalde aanzienlijk. Opvallend is echter dat het percentage van de bevolking, dat lid was van tenminste één vereniging, een beperkte stijging vertoonde. De Nederlandse waarde-oriëntaties geven echter een minder uniform beeld aan. Te zien is dat Nederlanders meer zijn gaan stemmen op liberale partijen, die goed passen bij het ideaal van individualisering. Ook is te zien dat religieuze overtuiging een minder bepalende factor is geworden bij de keuze van de partij waarop gestemd wordt. Deze zaken geven dus individualisering aan.

De modellen van van den Dongen en De Beer laten echter een beperkte daling van de mate van individualisering zien. Sociale kenmerken als, geslacht, afkomst, religie zijn nog net zo belangrijk voor de waarde-oriëntaties als in de jaren zeventig. Daarnaast zijn Nederlanders nog bijna net zo eensgezind als dertig jaar geleden. Maar ook het belang dat aan individualisering wordt gehecht is, wanneer we uit gaan van de schaal van van den Dongen, weinig veranderd.

Voor Europa is het nog lastiger een goed beeld te verschaffen van individualisering dan voor Nederland. Ten eerste was het in deze scriptie niet mogelijk alle data te verzamelen die nuttige inzichten verschaffen. Daarnaast valt op dat de landen onderling nogal verschillen. Opvallend is ook dat de veranderende huishoudensamenstellingen van 1945 tot 2001 in alle onderzochte landen in de richting wijzen van individualisering. De leeftijd waarop jongeren het ouderlijk huis verlaten wijst echter richting de-individualisering. In Nederland kon verklaard worden waarom toch individualisering kon optreden: ook in het ouderlijk huis nam de vrijheid namelijk toe. Of dit in Europa ook het geval is, is niet bekend. Bij de lidmaatschappen van organisaties zien we dat in 80% van de onderzochte landen het lidmaatschap van politieke partijen afneemt. Dit is een teken van individualisering. De lidmaatschappen van religieuze organisaties en vakbonden geven in slechts 50% van de landen individualisering aan. Daarnaast zien we dat in 70% van de landen het percentage van de bevolking dat lid is van tenminste één organisatie toeneemt. Dit gaat tegen de



individualiseringshypothese in. Het belang dat aan onafhankelijkheid wordt gehecht bij de opvoeding van kinderen en het belang dat gehecht wordt aan het geloof wijst in respectievelijk 80 en 90 procent van de landen op individualisering. Bij zes van de elf indicatoren die individualisering in de EU12 meten, is het percentage landen waar individualisering optreedt 80% of hoger. Deze indicatoren geven dus duidelijk individualisering aan.

Wanneer we kijken naar het aantal indicatoren dat individualisering aangeeft in vergelijking met het aantal indicatoren die dit niet aangeven, zien we dat de EU12 landen onderling sterk verschillen. Te zien is dat er in België en Italië meer indicatoren zijn, die geen individualisering aangeven, dan die wel individualisering aangeven. In deze landen is individualisering dan ook niet aannemelijk. In Spanje zijn er evenveel indicatoren die individualisering aangeven, als die het tegendeel aantonen. In alle overige landen lijkt er voldoende reden te bestaan om te veronderstellen dat individualisering inderdaad heeft plaats gevonden. Nederland kenmerkt zich door een redelijk hoge mate van individualisering, die alleen door het Verenigd Koninkrijk en Spanje wordt overtroffen. Al met al mogen we dus voorzichtig spreken van een proces van individualisering in de EU12 landen.

De verklaringen die besproken zijn voor de individualisering zijn meestal globaal. Ze verklaren vooral waarom het proces is ingezet maar verklaren nauwelijks het verloop van het individualiseringsproces. Modernisering, technologische ontwikkelingen, een toenemend scholingsniveau en sociale en ruimtelijke mobiliteit zijn allen verklaringen voor individualisering. Al deze factoren hebben in de jaren zestig een sterke ontwikkeling doorgemaakt en verklaren dan ook de stroomversnelling die de individualisering heeft doormaakt vanaf de jaren zestig. Maar ook generatie-effecten bieden mogelijk een verklaring. De opkomst van de "babyboom" generatie die is opgegroeid in een omgeving die individualisering stimuleert kan hebben bijgedragen aan individualisering. Ook de tijdgeest kan een verklaring zijn geweest. Te denken is in het bijzonder aan de veranderingen in de wijze waarop mensen naar de wereld zijn gaan kijken ten tijd van de culturele revolutie. In deze periode werden tradities en normen en waarden van de vorige generaties in een keer aan de kant gezet. De behoefte aan nestwarmte en zekerheid in de jaren tachtig heeft mogelijk voor een afnemende groei van de individualisering gezorgd in de jaren tachtig.

Discussie en suggesties voor nieuw onderzoek.

Van Nederland was het mogelijk een redelijk compleet beeld te schetsen van het proces van individualisering. Vooral over de de-institutionalisering waren ruim voldoende publicaties beschikbaar. De meeste reeksen, die de privatisering en heterogenisering aangeven, beginnen echter pas halverwege de jaren zeventig of later. Dit is goed te verklaren. Voor die tijd waren de maatschappijwetenschappen nog weinig dominant in de wetenschap. Wellicht is het nog wel mogelijk om een instrument te ontwikkelen, dat een goed beeld geeft van individualisering en gebruik maakt van reeds beschikbare informatie over een periode van 50 jaar. Het opstellen van een dergelijk instrument is mijn eerste suggestie voor vervolgonderzoek

Tijdens het schrijven van deze scriptie was het niet mogelijk een beeld van elk EU12 land te schetsen op de wijze waarop dit over Nederland is gedaan. De belangrijkste reden hiervoor is dat veel onderzoekers slechts gebruik maken van een beperkt aantal landen in hun Europese analyse. Dit maakt het onderzoek voor hen uiteraard een stuk overzichtelijker. Het geeft echter geen volledig beeld van de Europese situatie. De onderzoekers die wel een groot aantal landen vergelijken over een bepaalde periode maken meestal gebruik van een dataset. Een voorbeeld hiervan is de data van de European Value Surveys. Hoewel deze onderzoeken zeer nuttig zijn beschrijven ze slechts een aantal indicatoren die van belang zijn voor individualisering. Bovendien strekken de door mij bestudeerde onderzoeken zich slechts uit over een periode van maximaal twintig jaar.



Het per land verzamelen van alle data die nodig zijn om een compleet beeld te schetsen van individualisering was voor deze scriptie niet mogelijk. Hoewel de data waarschijnlijk wel beschikbaar zijn bij de verschillende nationale bureaus voor statistiek of andere nationale sociaal culturele onderzoeksinstellingen. Het aggregeren van deze data is echter zeer veel werk, in het bijzonder omdat de gebruikte definities van de verschillende onderzoeksinstellingen uiteenlopen. Ook moet men goed “de weg weten” bij de onderzoeksinstellingen van de verschillende landen. Tenslotte is het beheersen van de Nationale taal een pré, veel nationale rapporten worden immers alleen geschreven in de lokale taal. Al met al zorgt dit er voor dat een dergelijke aggregatie niet mogelijk is in de tijd die voor deze scriptie staat. Wel zou het bijzonder interessant zijn wanneer een team van onderzoekers zich hierop een periode lang op zou richten. Mijn tweede suggestie voor onderzoek is een dergelijke studie.

Doordat ik in mijn onderzoek niet een volledig beeld heb kunnen schetsen van de EU12 landen was het vergelijken van de landen onderling lastig. Bovendien kunnen er moeilijk uitspraken gedaan worden over individualisering in de EU12 landen als geheel. Maar ook bij het zoeken naar verklaringen stuitte ik op problemen. De gevonden verklaringen waren meestal globaal, of zelfs vaag. Bovendien ontbrak de toetsing in vrijwel alle gevallen. De toetsing van de verklarende theorieën is een derde suggestie voor vervolgonderzoek. Een dergelijke toetsing kan het beste gebeuren met een multivariate- en/of tijdreeksanalyse. Het toetsen van de verklaringen voor de individualisering is echter een lastige klus is waar veel data voor nodig is. Zowel de individualisering als de ontwikkelingen met betrekking tot de verklarende factoren moeten goed in beeld worden gebracht. Bij sterke voorkeur moeten deze data betrekking hebben tot een groot aantal landen over een langere periode.

**LITERATUUR:**

- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, Sage. In: Schnabel, P. (Red., 1999). *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN, pp 30.
- Becker, H. (1982). *Generaties en hun kansen*. Meulenhof, Amsterdam. pp 209.
- Billari, F.C. Philipov, D. Baizán. (2001). *Leaving home in Europe, the experience of Cohorts born Around 1960*. Mac Plack Institute for Demographic Research, Rostock Germany. *International Journal of population Geography*, 7, pp 339-356.
- Bontempo, P. Rivero, J.C. (1992). *Cultural variation in cognition: the role of self-concept in the attitude behaviour link*. paper presented at the meeting of the American Academy of Management in Las Vegas, NV. In: Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism* Boulder, CO: Westview Press, pp 259.
- Boutellier, H. de Beer, P. van Praag, C. (2004). *Bindingsloos of bandeloos; Normen, waarden en individualisering*. Den Haag: SCP, pp 44.
- Boutellier, H. (2004). *De waarde van individualisering en de normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. In: Boutellier, H. de Beer, P. en van Praag, C. *Bindingsloos of bandeloos normen, waarden en individualisering*. Den Haag: SCP, pp 44.
- Bracher, M, Santow. G. (1988). *Premarital cohabitation and marital success*. *Journal of family issues*, 99, pp 255-272.
- Bumpass, L. Sweet. J, A. Cherling, A. (1991). *The role of cohabitation in declining rates of marriage*. *Journal of marriage and the family*, 53, 4, pp 913-27.
- Buzar, S. Ogden. P, E. Hall. (2005). *Households matter: the quiet demography of urban transformation*. *Progress in Human Geography*, 29, pp 413.
- CBS (1899-1994). *Vijfennegentig jaar statistiek in tijdsreeksen*. 's-Gravenhage, 1994, pp 33, CBS Statline. In: Ultee, W.C. Aarts. W.A. H.D. Flap. (2004.) *Sociologie, vragen uitspraken, Bevindingen*. Martinus Nijhoff. Groningen. pp 679.
- CBS. (2002). *Documentatiecentrum politieke partijen*. CBS, Statline.
- CBS. (2003). *Dataset, Onderzoek gezinsvorming*. www.cbs.nl.
- CBS (2006). *Statline 2008*. www.cbs.nl.
- Crandall, J.E. (1980). *Adler's concept of self-interest: Theory, measurements and implications for adjustment*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, pp 481-495.
- Deth, J. van. (1992). *Van individualisering naar particulier terrorisme*. in: U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, 1992, pp. 113-131.
- Deth, J. van. Leijenaar, M. (1994). *Maatschappelijke participatie in een middelgrote stad: een exploratief onderzoek naar activiteiten, netwerken, loopbanen en achtergronden van vrijwilligers in maatschappelijke organisaties Civil society en vrijwilligerswerk II*. SCP. pp 141.



Dongen, M van den. (1995). *Individualisering trend maar ook trendy?* Universiteit Twente Enschede, pp 74.

Enkeren, J. (2008) Eindelijk mag het. *Quest*, Nr 10, 2: pp 111.

Ester, P. Halman, L. Moor, de, R. (1993). *The individualizing society; Value change in Europe and North America*. Tilburg University Press, 1993, Tilburg pp 311.

Eurostat. (2008). *Crude marriage rates. Structural indicators en population*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Eurostat. (2008). *Rooms per person. Structural indicators en population*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

European Values Study Group and World Values Survey Association. *European and world values surveys four-wave integrated data file, 1981-2004*.

Felling, A. Peters, J. Scheepers, P (red). (2000). *Individualisering in de twintigste eeuw, empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Van Gorcum & Comp. Assen, pp 263.

Graaf, N. de, (1988). *Postmaterialism and the stratification process; An international comparison*, Utrecht.

Galle et al. In SCP (2004). *Sociaal Cultureel Rapport, in het zicht van de toekomst*. SCP. Den Haag.

Heelas, P. (1996). *Introduction: de-traditionalization and its rivals*. pp 1-20 In: Heelas, S. Lash and P. Morris (eds.), *De-traditionalization. critical reflections on authority and identity*. Oxford: Blackwell publisher.

Hoem, J. M. Rennermal. B. (1982). *Cohabitation, marriage and the first birth among never-married couples Swedish women in cohorts born in 1926*. Stockholm Research Reports in Demography, No. 8. University of Stockholm, Sweden.

Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*, Sage, Beverly Hills, CA.

Houtman, D. (2004). *Op de ruïnes van de traditie; individualisering, culturele verandering en de toekomst van de sociologie*. SCP. Den Haag 2004, 17pp.

Hui. C.H. (1984). *Individualism-collectivism: Theory, measurement and its relationships to reward allocation*. Unpublished doctoral dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign. In: Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press, pp 259.

Iacovou, M. (2001) *Leaving home in the European Union*. Institute for Social & Economic Research working Papers, Number 2001-18 (Colchester, Institute for Social and Economic Research).

Jansweijer, R. (1987). *Private leefvormen, publieke gevolgen; Naar een overheidsbeleid betrekking tot individualisering*. Den Haag, 1987, Voorstudies en achtergronden WRR.

Jong. A. (2006.) *meer huwelijken na samenwonen*. CBS, Maandstatistiek van de Bevolking, juni 2000.

Katz, P. R. Peter Mair. and Bardi, I, Bille, L. Deschouwer, K, Farrel, D. Koole, R, Morlino, L. Muller, W. Pierre, J. Pngunke, T. Sundberg, J. Svasand, L. Velde, H. Webb. Widfeldt, A.



(1992). *The membership of political parties in European democracies, 1960-1990*. Department of Political Science, The Johns Hopkins University, USA; Department of Political Science, University of Leiden, The Netherlands.

Jan Latten. (2004). *Trends in huwelijken en samenwonen; de schone schijn van burgerlijke staat*. CBS.

Luckann, P. Berger L. (1966). *The Social Construction of Reality*. A Treatise in the sociology of knowledge In: Felling. A. Peters, J. Scheepers, P (red). (2000). *Individualisering in de twintigste eeuw, empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Van Gorcum & Comp. Assen, PP 263.

Lukes, S. (1973). *Individualism*. Basis Blackwel LTD, Oxford.

Mills, J. Clark, M.S. (1982). *Exchange and communal relationships*. Review of Personality and Social Psychology, 3, pp 121-144. In: Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press, pp 259.

Need, A. (2000). Vakgroep sociologie, Katholieke Universiteit Nijmegen op de Familie-enquete 1998 en 2000. Nijmegen.

Nipo. (1995). *Typisch Nederland(s) vijftig jaar opmerkelijke opinies*. Nipo/Kluwer, bedrijfswetenschappen zonder plaats, 1995, pp 50.

Peters, J. en P. Scheepers. (2000). '*Individualisering in Nederland: sociaal-historische context en theoretische interpretaties*'. In: A. Felling, J. Peters en P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*, Assen: Van Gorcum, pp 9-47.

Parlement.nl. (1-3-2008). *Zetelverdeling tweede kamer 1946-heden*. www.parlement.nl.

Roa, K. Vaninadha. (1990). *Marriage risks, cohabitation and premarital births in Canada*. *European journal of population* 6, 1, pp 27-49.

Schnabel, P. (Red, 1999). *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, SUN, pp 30.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2004). *Sociaal Cultureel Rapport, in het zicht van de toekomst*. SCP. Den Haag, pp 602.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2004). *Normen, waarden en individualisering Werkdocument 103*. SCP, Den Haag, 2004, pp 38.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2000). *Secularisatie in de jaren negentig, kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. SCP, Den Haag, 2000, p30.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (1998). *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Elsevier bedrijfsinformatie.

Sinha, J.B.P, Verma, J. (1990). *Social support as moderator of the relationship between all centristism and psychological well-being*. Paper presented at the individualism-collectivism conference Institute of Korean Studies, Seoul, Korea. In Triandis, H.C. (1996). *The psychological measurement of cultural syndromes*. *American Psychologists*. 51. pp 407-415.

Steg, L. Kalfs, N. (2000). *Altijd weer die auto; Sociaal- en gedragswetenschappelijk onderzoek en het verkeers- en vervoerbeleid*. SCP, Den Haag, pp 85.



Tanaka, U. (1978). *The Analysis of subjective political culture*. Gakushin Review of Law and Politics, 13, pp 1-93. In: Triandis, H.C. (1996). *The psychological measurement of cultural syndromes*. American Psychologists. 51. pp 407-415.

Timmer, J. (1998). Chroom en charisma. Een sociologisch essay over de auto. In: Mens en maatschappij, 73 (1998). 2 (157-175). In Kalfs en Steg (2000). *Altijd weer die auto; Sociaal- en gedragswetenschappelijk onderzoek en het verkeers- en vervoerbeleid*. SCP. Den Haag. pp 85.

Triandis, H.C. (1996). *The psychological measurement of cultural syndromes*. American Psychologists. 51. pp 407-415.

Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press, pp 259.

Triandis, H.C. (1990). *Cross-cultural studies of individualism and collectivism*. In J. Bernham. Nebraska symposium on Motivation. In Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press, pp 259.

Verwey, G. (1989). *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking*. Amsterdam: Agon. In: Felling, A. Peters, J. Scheepers, P (red). (2000). *Individualisering in de twintigste eeuw, empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Van Gorcum & Comp. Assen, pp 263.

J. Visser. (1991). *Trends in European Trade-Union Membership, OECD development outlook*, pp 97-134, p. 101. In Ultee, W.C. Aarts. W.A. H.D. Flap. (2004) *Sociologie, vragen uitspraken, Bevindingen*. Martinus Nijhoff. Groningen. 679pp

J. Visser. (1989). *European trade Unions in Figure*, Kluwer, Deventer, 1989; ILO, World Labour Report 1997-1998..

Wagner, J.A. Moch, M.K. (1986). *Individualism-collectivism: Concepts and measurements*. Groep and organisational Studies, 11, pp 280-304. In: Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press, pp 259.

Woolf. B, L. (1952). *Reformation Writings of Martin Luther*. London, Vol 1 pp 20. In: Lukes, S. (1973). *Individualism*. Basis Blackwel LTD, Oxford.

Yamaguchi, S. (1994). *Collectivism among the Japanese: a perspective from the self in US*. Kum, H.C. Triandis, C. Kagitcibasi, S. C. Choi. G. Yoon. *Individualism and collectivism: Theory, Method and applications*. pp 175-188. Newbury Park, CA: Sage. In: Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press, pp 259.

BIJLAGEN

De volgende bijlagen zijn opgenomen ter verduidelijking van enkele tekstgedeelten in de scripties. De naam van de paragraaf waar de bijlage op aansluit is aangehouden als indeling.

Bijlage 2.13: Samenlevingsverbanden

Tabel B1 geeft een goed beeld van de huwelijkssluitingen en –ontbindingen in Nederland.

Tabel B1 Aantal huwelijkssluitingen per 1000 ongehuwde mannen van vijftien jaar en ouder, aantal echtscheidingen per 1000 getrouwde stellen en gemiddelde huwelijksduur op het moment van echtscheiding: Nederland 1940-2000

<i>Jaar</i>	<i>Promile Huwelijkssluitingen</i>	<i>Promile scheidingen</i>	<i>Gemiddelde huwelijksduur bij scheiding</i>
1940	52,3	1,6	11,1
1950	58,3	3	11,2
1960	52,2	2,2	11,1
1970	75,5	3,3	11,8
1980	44,2	7,5	11,9
1990	37,5	8,1	12,7
2000	30,7	9,4	12,9

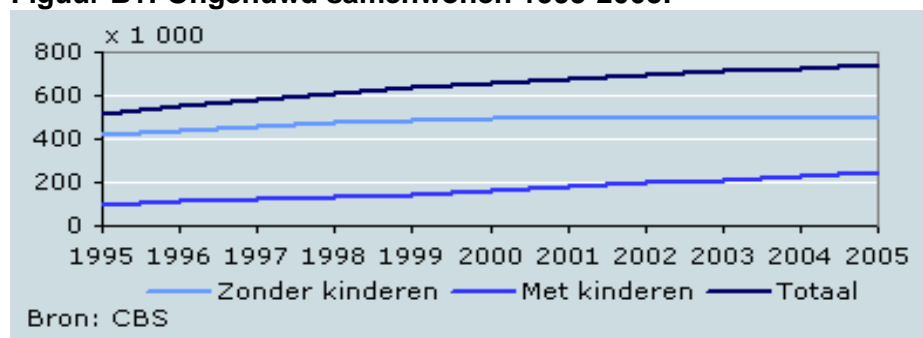
Bron: CBS statline 2008.

Te zien is dat het promile huwelijkssluitingen tot de jaren zeventig fluctueerde maar daarna constant is gedaald. Dit zou een teken kunnen zijn van individualisering. Bij het promile echtscheidingen is te zien dat het aantal echtscheidingen vanaf 1940 bijna voortdurend is gestegen. Alleen het aantal scheidingen in tussen 1940 en 1950 voorkomt een voortdurend oplopende lijn. Dit is wellicht te verklaren door de tweede wereld oorlog die in deze periode plaatsvond. Dit is ook een teken van een stijgende individualisering. De gemiddelde huwelijksduur bij een scheiding is dit echter niet. Deze neemt voortdurend toe, wat een sterkere binding door het huwelijk suggereert.

Tegenover het dalende aantal personen dat samenwoont in een huwelijk is een toename van het aantal personen dat ongehuwd samenwoont te zien. Te veronderstellen is dat deze elkaar op kunnen heffen, zodat de 'de-institutionalisering' op het gebied van gesloten huwelijken niet zorgt voor een toenemende individualisering. Hieronder zal gezocht worden in hoeverre ongehuwd samenwonen de afname van het aantal huwelijken compenseert.

Jan Latten (2004) geeft in de CBS publicatie "trends in huwelijken en samenwonen; de schone schijn van burgerlijke staat" aan dat pas vanaf 1995 er gedetailleerde cijfers beschikbaar zijn over het percentage dat ongehuwd samenwoont. Vanaf die tijd heeft er echter een sterke stijging plaatsgevonden. In 1995 woonden 500.000 stellen ongehuwd samen, in 2003 was dit gestegen tot ruim 700.000. Grafisch is deze ontwikkeling weergegeven in figuur 2.3.

Dat het aantal paren dat ongehuwd samenwonen de laatste 45 jaar is gestegen is echter wel duidelijk. In hoeverre ongehuwd samen wonen een vervanging is voor trouwen wordt uit Nederlandse data helaas niet duidelijk. Wel is duidelijk dat ongehuwd samenwonen pas in de jaren 70 begon (Bumpass et al. 1991).

Figuur B1: Ongehuwd samenwonen 1995-2005.

de Jong, A. (2006) *meer huwelijken na samenwonen*. CBS, *Maandstatistiek van de Bevolking*, juni 2000.

Uit onderzoek uit Frankrijk blijkt echter wel dat aanvankelijk het stijgende aantal ongehuwd-samenwonenden het aantal huwelijken compenseerde. Halverwege de jaren tachtig veranderde dit en werd de afname van het aantal huwelijken niet volledig meer gecompenseerd door een toenemend aantal stellen dat samenwoont. Een vergelijkbare uitkomst geven onderzoeken uit Zweden (Hoem en Rennermal 1982), Australië (Bracher en Santow, 1998) en Canada (Rao, 1990). Bumpass et al. 1991.

Om samenwonen als vervanging te zien van het huwelijk moeten echter meer zaken bekeken worden. Ten eerste is van belang hoe de stellen die samenwonen hun leefverband zelf zien. Hierbij valt op dat Jongeren het samenwonen als tijdelijk zien terwijl de oudere generatie het als een duurzame samenlevingsvorm ziet. In de leeftijdscategorie 35 tot en met 39 jaar denkt driekwart te blijven samenwonen zonder te trouwen. Een groot deel van de ongehuwd samenwonende jongeren denkt in de toekomst te trouwen. Tegenwoordig woont 90% van de stellen van 25 tot 29 jaar samen voordat ze trouwen. In de jaren zeventig was dit percentage slechts 10%.

Daarnaast is de duurzaamheid van het samenlevingsverband van belang. Het blijkt dat personen die samenwonen vaker én eerder uit elkaar gaan dan getrouwde stellen. Uit het eerder beschrevene mag dit geen verrassing zijn. Wel verrassend is dat personen die trouwen na een periode samen te hebben gewoond eerder uit elkaar blijken te gaan dan de groep die zonder samen te hebben gewoond trouwt (van der Meulen en de Graaf). Ook het eerder beschreven figuur 2.2 is interessant om te bekijken met het oog op samenlevingsverbanden. Dit geeft aan dat een toenemend aantal personen alleen woont. Nog verder gaat Latten, hij stelt dat samenwonen in plaats van trouwen te verklaren is doordat minder waarde wordt gehecht aan religieuze en wettelijke arrangementen, aangezien de verplichtingen die hieraan gekoppeld zijn te zien zijn als een vermindering van de individuele vrijheid. In andere woorden: door individualisering zijn mensen minder gaan trouwen.

De vraag die beantwoord kan worden vanuit het hierboven beschrevene is, of de toename in het ongehuwd samenwonen, de afname in het aantal huwelijken kan verklaren, is lastig te beantwoorden. Ten eerste omdat hier in Nederland nooit specifiek onderzoek naar is gedaan en vergelijkbare cijferreeksen voor 1995 ontbreken. Vanuit buitenlandse studies kan, wanneer het gaat om aantallen, gezegd worden dat het toenemend aantal personen dat samenwoont slechts deels het verminderde aantal huwelijken compenseert.

Verder wordt het compenserende karakter van ongehuwd samenwonen beperkt doordat samenwonen een ander karakter heeft. Het is, vooral voor jonge mensen, vaak een manier om te kijken of met bij elkaar past, voordat het huwelijk begint. Voor oudere personen heeft het wel vaker een duurzaam karakter dat, mijns inziens, te vergelijken is met het huwelijk. Daarnaast kan men überhaupt het samenwonen niet als compensatie zien voor het verminderde aantal huwelijken, maar juist als een versterking. Ongehuwd samen wonen is te zien als een manier waarop kan worden ontkomen aan de als knellend ervaren religieuze en rechtelijke arrangementen.

Al met al mag voorzichtig geconcludeerd worden dat ook op het gebied van samenlevingsverbanden individualisering is opgetreden.

Bijlage Hoofdstuk 6:

Bijlage 6.1.1

Tabel B2: Kamers per persoon

Kamers per persoon

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
EU (15)	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2
Belgie	2,2	2,1	2,1	2,1	2,1	2	2,1	2,1
Denemarken	2,1	2	2	2	2	2	2	2
Duitsland	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Ierland	2,1	2,1	2	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1
Griekenland	1,3	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,4
Spanje	1,7	1,7	1,6	1,7	1,7	1,7	1,8	1,9
Frankrijk	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2
Italie	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
Luxemburg	:	2,2	2,3	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2
Nederland	2,5	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6
Oostenrijk	:	1,9	1,9	1,9	2	2	2	2,1
Portugal	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Finland	:	:	1,5	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6
Zweden	:	:	:	2	2	2	2,1	2
Verenigd Koninkrijk	2,2	2,2	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,3

Eurostat. (2008). Rooms per person. Structural indicators en population. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Bijlage 6.1.3 Samenlevingsverbanden

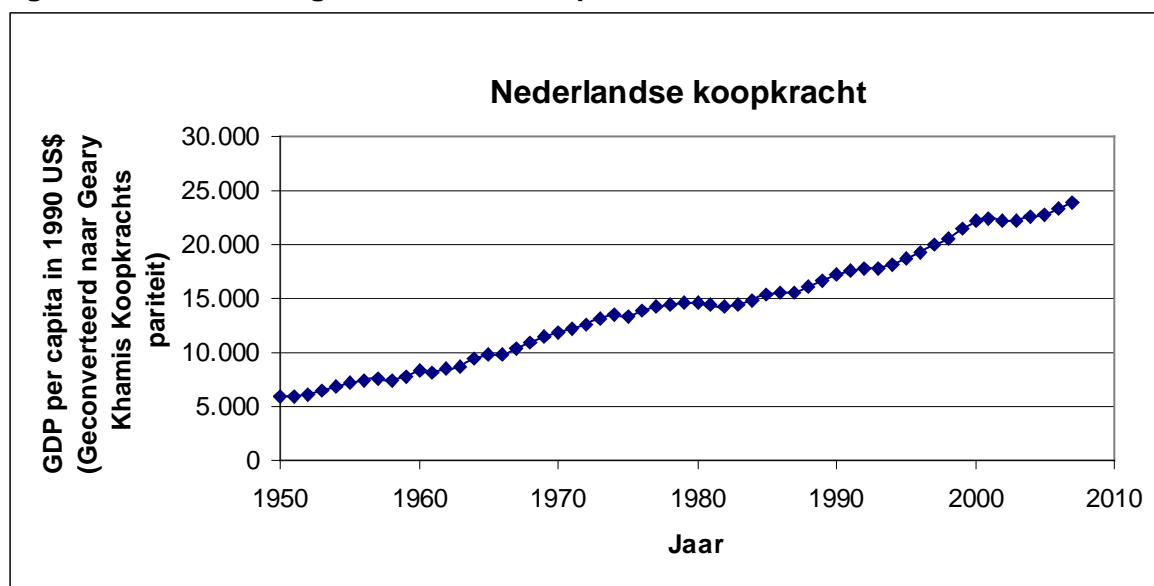
Tabel B3 Trouwcijfers Europa

jaar	EU12 Euro area (BE, DE, IE, GR, ES, FR, IT, LU, NL, AT, PT, FI)	be België	de Duitsland Inclusief ex DDR vanaf 1991	ie Ierland	gr Griekenland	es Spanje	fr Frankrijk	it Italië	lu Luxemburg	nl Nederland	pt Portugal
1950 :		8,26	10,90	5,40	7,53	7,31	:	:	8,74	8,22	7,73
1955	7,86	7,77	8,68	5,64	8,15	7,93	:	7,54	8,28	8,28	8,46
1960	8,04	7,13	9,46	5,47	6,98	7,75	:	7,72	7,12	7,76	7,84
1965	7,74	7,03	8,18	5,89	9,44	7,12	:	7,66	6,59	8,83	8,39
1970	7,62	7,59	7,36	7,03	7,67	7,32	:	7,35	6,36	9,48	9,38
1975	7,20	7,32	6,72	6,67	8,45	7,64	:	6,74	6,76	7,32	11,34
1980	6,18	6,73	6,34	6,39	6,47	5,89	:	5,72	5,90	6,37	7,39
1985	5,64	5,84	6,39	5,31	6,41	5,20	:	5,27	5,35	5,71	6,83
1990	5,88	6,48	6,50	5,08	5,81	5,68	:	5,64	6,05	6,40	7,18
1995	5,09	5,07	5,27	4,32	6,02	5,10	9,10	5,10	5,08	5,27	6,56
2000	5,11	4,40	5,09	5,04	4,48	5,38	5,03	4,99	4,92	5,53	6,23
2001	4,82	4,09	4,73	4,98	5,34	5,11	4,84	4,63	4,49	4,97	5,67

Eurostat. (2008) Crude marriage rates. Structural indicators and population. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Bijlage 7.3: Economische groei

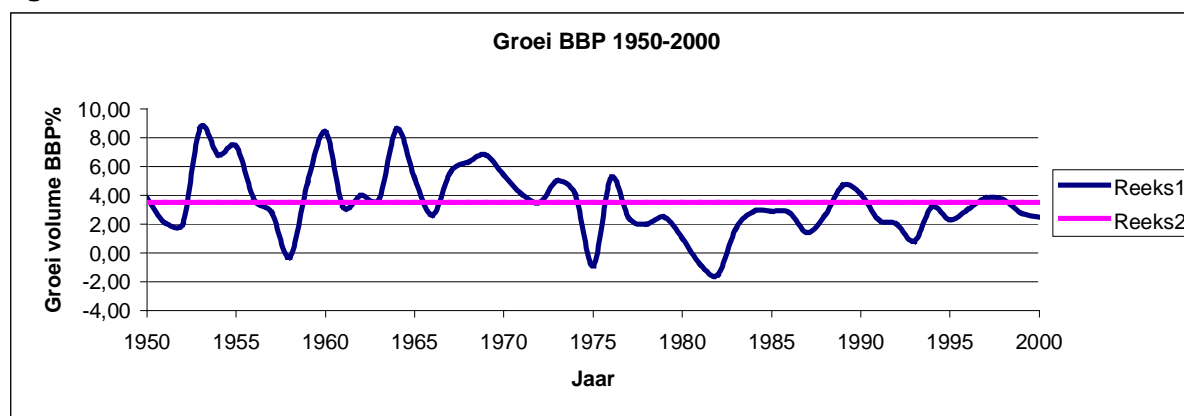
Figuur B2 Ontwikkeling Nederlandse Koopkracht*.



The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre. (2008). Total Economy Database. January 2008, <http://www.conference-board.org/economics/>

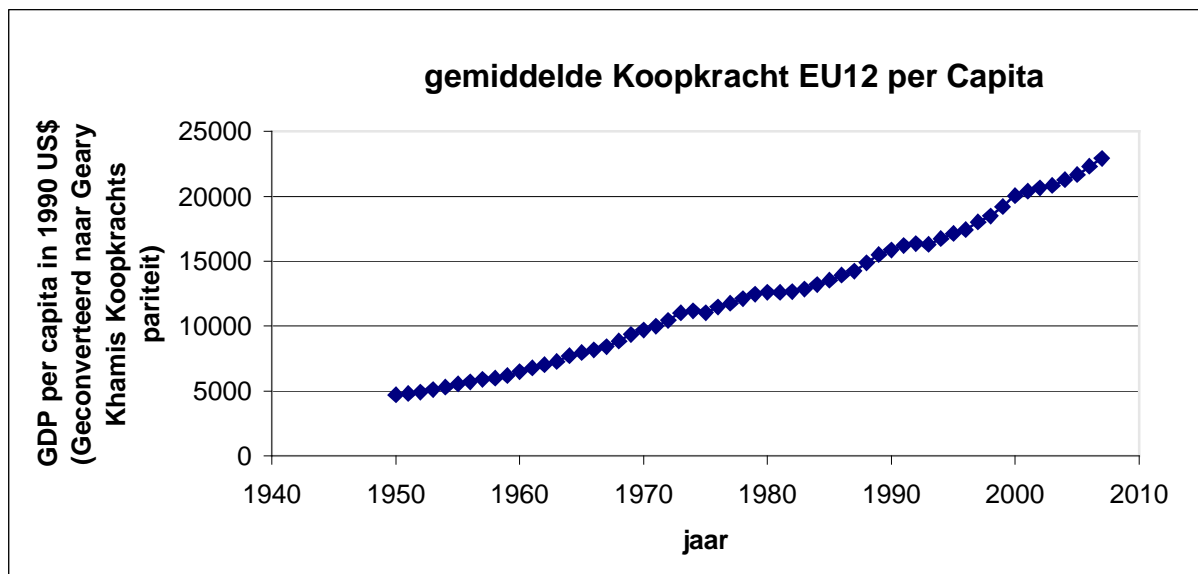
*Khamisis Koopkracht pariteit is een wijze waarop verschillen in prijspielen tussen landen en perioden worden geëlimineerd. Er wordt gekeken naar wat men kan kopen van het inkomen per capita.

Figuur B3 Groei BBP Nederland



Cbs (2008) Statline: Nominale groei bnp Nederland. www.CBS.nl

Figuur B4: Ontwikkeling Koopkracht EU12*



The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre. (2008). *Total Economy Database*. January 2008, <http://www.conference-board.org/economics/>

*Khamisis Koopkracht pariteit is een wijze waarop verschillen in prijspielen tussen landen en perioden worden geëlimineerd. Er wordt gekeken naar wat men kan kopen van het inkomen per capita.